

АЛЕКСАНДАР П. БУЛАТОВИЋ
Археолошки институт, Београд

ФЕНОМЕН ПРАИСТОРИЈСКИХ РИТУАЛНИХ ЈАМА* – неколико примера са централног Балкана

UDK: 903.7"63"(497)
DOI: 10.2298/STA1565007B
Оригинални научни рад

e-mail: abulatovic3@gmail.com
Примљено: 16. фебруара 2015.
Прихваћено: 11. маја 2015.

Апстракт. – На почетку рада реч је о ритуалу уопштено, а затим о ритуалним јамама и о томе како се оне препознају на терену. Након тога је представљено неколико јама тог типа са централног Балкана из периода од енеолита до гвозденог доба. Анализом дистрибуције, стратиграфије, садржаја испуне, као и других елемената код ритуалних јама на централном Балкану, али и у суседству, па и у даљој околини, дошло се до закључка да још увек није могуће дефинисати неки образац или неку правилност у било ком смислу, те да се оне не могу повезати ни са једним одређеним регионом, културом или периодом, већ само с нивоом стања духовне свести човека, односно степеном његове религиозности.

Кључне речи. – ритуалне јаме, праисторија, централни Балкан, жртвовање, облик древне религиозности.

Вероватно су малобројни они археолози који се приликом теренских истраживања нису сусрели са проблемом детерминације функције јама, различитих облика и димензија, са испунама различитих садржаја. Неке од јама је било лакше одредити захваљујући њиховом садржају или положају у односу на друге објекте у оквиру локалитета. Одређен број њих, међутим, остао би неодређен, или би се оне често оквалификовале као јаме које су у различитим, али врло блиским, хронолошким оквирима имале две функције – примарну, као позајмиште земље, спремница, остава или слично, и секундарну, као отпадни депо. Неки аутори би такве јаме ипак дефинисали као култне или ритуалне, али би због тога често били изложени критици, осим у случајевима када су јаме заиста имале све атрибуте који су их чинили „специјалним“, односно

ритуалним. Поставља се, међутим, питање – који су то сигурни параметри који би јаме одредили као сакрална места, односно како се у таквим случајевима одређује граница између профаног и сакралног. Питање се углавном односи на јаме, јер су друга света места због својих специфичних особина и изгледа много лакше препознатљиви као сакрални, док су, с друге стране, јаме могле служити у различите сврхе.

О РИТУАЛУ И ЖРТВОВАЊУ

Да би се јасније уочила и разумела разлика између ритуалне јаме и јаме коришћене у нерелигијске сврхе, потребно је дефинисати шта ритуал заправо подразумева, односно шта је значај човеку из

* Текст представља резултат рада на пројекту *Археологија Србије: културни идентитети, интеграциони фактори, технолошки процеси и улога централног Балкана у развоју европске праисторије* (ОИ 177020), Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

прошлости. Ритуал је, у преводу са латинског, скуп обреда (радњи) који се врше уз неки религиозни чин и представљају његово спољашње обликовање.¹

Ритуал је једна од најстаријих, најсложенијих и најтрајнијих симболичких активности које су у вези са религијом, а укључује визуелне и аудитивне симболе, интелектуалне и чулне представе, и испољава психички, друштвени и религиозни свет учесника, упућујући на размишљања о космичком значају људског постојања.²

Ритуали су радње које имају циљ да постигну ефекте задовољавања друштвене функције. Те радње могу бити различите и оне нису важне толико колико је важна њихова порука, односно смисао те радње. Тако Брук (*Brück*) наводи да „Ритуалне радње не постоје да ураде било шта конкретно, па су антрополози закључили да оне служе за нешто друго; другим речима, ритуалне радње су симболичне“.³

Према Е. О. Џејмсу (*James*), ритуал је у блиској вези са митом, тако што је мит говорни део ритуала.⁴ Сличног је мишљења и К. Леви-Строс, који, такође, повезује митологију и ритуал и сматра да је митологија у почетку имала облик усменог предања повезаног са религијским обредом (ритуалом).⁵

Међутим, неки антрополози нису мишљења да су сви ритуали обавезно повезани са религиозним веровањима, или да су у вези са вишим силама, и сматрају да постоје и секуларни ритуали. Они посматрају ритуале као облике деловања, а не као специјални начин комуникације.⁶

Према Ходеру и Хатсону (*Hodder, Hutson*), еко-систем човека и његово окружење чини размена материје, енергије и информације.⁷ У духу ове, помало метафизичке, дефиниције човековог окружења, првобитна намера ритуала може се посматрати као жеља да се ова размена у природи учини хармоничном, односно да се материјом пошаље информација и тиме одбровољи енергија око себе, коју праисторијски човек није разумео, али ју је осећао и према њој се односио са страхопоштовањем.⁸

Тешко се, међутим, ове дефиниције могу практично применити на терену, када се истраживач суочи са конкретном ситуацијом која подразумева укуп испуњен одређеним садржајем. У таквим ситуацијама, претпоставивши да је јама ритуална, један од његових приступа је да се запита шта су могли бити разлози једног таквог ритуала и шта је био циљ, односно намена ритуала, како би, уз сагледавање сличних ситуација у окружењу, боље разумео ситуацију затечену на терену.

Чини се да се као један од најстаријих разлога жртвовања може издвојити примарни, односно инстинктивни страх. Страх од непостојања, односно смрти приморао је наше давне претке да се, на неки начин, „нагоде“ са силама око себе дарујући им одређене жртве.⁹ Жртвовање је један од ритуала праисторијских заједница, који се могао обављати на више начина и у различитим околностима. Један од начина је и жртвовање у јамама, када се одређени предмети, храна, пиће или жива бића жртвују вишим силама уз одређене симболичке радње, са циљем да се од њих добије наклоност и помоћ.

Приликом интерпретације јама треба такође имати на уму да основна суштинска разлика између предмета који је одбачен и предмета који има ритуалну намену јесте у томе што предмет ритуалног карактера и даље има значење за човека, односно врши неку симболичку функцију, за разлику од оног одбаченог чија се улога по депоновању губи. Значење ритуалног предмета, односно предмета или живог бића жртвованог у јамама није више уобичајено, световно (храна, алат, пиће и др.), већ је симболичко, сакрално, намењено вишим силама – да их умилостиви и одбровољи, односно створи неку врсту најстарије религијске комуникације. Ово је, наиме, симболична разлика коју није толико тешко уочити на терену колико ју је тешко интерпретирати, па је сваки рад на том пољу изузетно значајан, јер доноси нове информације о првобитним веровањима. У интерпретацији ритуала, међутим, могуће су грешке, па је неопходан крајњи опрез и пуна пажња истраживача.¹⁰

¹ Klaić 1974, 1203 i 1147.

² Clothey 1990, 593.

³ Преузето из: Bradley 2005, 30.

⁴ James 1990, 109.

⁵ Lič 1982, 67–68.

⁶ Bradley 2005, 33.

⁷ Hodder, Hutson 2003, 20.

⁸ Човекову идеју при жртвовању – да умилостиви и одбровољи више силе од којих му зависи опстанак – можда најбоље илуструје цитат из Старог завета у којем се описује како Ноје жртвује животиње да се умилостиви богу („И Бог омириса мирис угодни, и рече у срцу својем: нећу више кети земље с људи, што је мисао срца човјечјег зла од малена...“, Стари завет, Прва књига Мојсијева, 8, 20–22).

⁹ Хесиод помиње жртве боговима, које су давали смртници да би им богови подарили срећу, поштовање и богатство (Hesiod, *Himna Afroditu I*, 100–106).

Један од одговора на питање шта јаму чини сакралном, ако не и кључни детаљ који одређује функцију јаме, јесте свакако њен археолошки контекст. Hodder и Hutson наводе да се предмет нађен у сложеном не-насеобинском контексту третира као ритуалан и да је контекст заправо оно што даје значење предмету из прошлости.¹¹ Ако је контекст специфичан и прати одређене обрасце (симболику) – био то број предмета у јами, понављање одређених предмета или животиња, одређеног дела животиње и сл., или је пак положај налаза у јами неуобичајен и не одговара положају који би налази имали да је јама немарно затрпана – то је, између осталог, оно што даје специјално значење јами и издваја је од других, нерелигијских структура на археолошком локалитету. Тај специјални однос према јами не подразумева обавезно сложене религијске идеје оних који су је начинили, али свакако упућује на један посебан, неуобичајен однос према јами као простору који се може препознати као ритуални или, у најмању руку, симболички.

Можда је најбољи систем за препознавање ритуалних јама да се оне идентификују тако што би се њихове карактеристике „пратиле“ од античког периода, односно од писаних података о њима па уназад, до старијих периода праисторије.¹²

* * *

Пре више од двадесет година Р. Георгијева је у синтетичком раду указала на постојање ових јама у Тракији и на простору уз доњи Дунав и начинила неку врсту њихове типологије према садржају испуне, положају у оквиру локалитета, хронологији итд.¹³

У последње време, на више локалитета у Бугарској и Румунији откривене су ритуалне јаме, и то у великом броју, потпуно издвојене од насеља или некропола.¹⁴ Ови сакрални простори названи су комплекси, или поља ритуалних јама, а детаљне анализе и проспекције тих комплекса помоћи ће убудуће при препознавању ритуалних јама и ван ритуалних комплекса, односно у оквиру насеља, као и некропола праисторијских заједница које су насељавале Балканско полуострво.

Слична ситуација забележена је и у западној Европи. Ходер подсећа на термин *causewayed enclosure*, веома чест у старијој литератури, који је означавао насеља у Енглеској (4. миленијум пре н. е.), окружена концентричним рововима, односно насипима. Иако се истражују више деценија, ова насеља

тек много касније почињу да се помињу као места која су, можда, служила за сахране и друге ритуале који укључују славља и „специјалне“ радње. Тако су и депозити скоро целих посуда или целокупних животињских остатака из гвозденог доба, који су раније били интерпретирани као отпадни, почели да се посматрају у ритуалном контексту.¹⁵ О томе у којој је мери интересовање археолога за појам сакралног и ритуалног у Европи порасло најбоље говоре подаци да до 80-их година прошлог века готово и није било радова на ову тему, док се интересовање за њу након 90-их година знатно повећало.¹⁶

У овом раду је представљено неколико ритуалних јама, као и два комплекса ритуалних јама са простора централног Балкана (Србија и северна Македонија) из различитих периода праисторије, како би се употпунила сазнања о овом феномену и скренула пажња истраживача на овим просторима и на такву могућу перцепцију када је реч о дефинисању археолошких објеката (структура) „непознате“ намене.

НЕКОЛИКО ПРИМЕРА РИТУАЛНИХ ЈАМА НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ

Ритуалне јаме свакако нису прва асоцијација када је реч о религији односно духовном животу неолитског човека на Балкану, нарочито у време касног неолита. Из овог периода су откривени бројни остаци духовног живота тих заједница који, углавном,

¹⁰ Подсетимо на случај открића 12 целих јелена са камењем у грудној шупљини или стомаку, с краја мезолита, потопљених у мочвари у Немачкој. Овај налаз је у почетку третиран као приношење жртви, али се касније испоставило да Ескимима на сличан начин чувају своје залихе меса, па је ритуални карактер овог открића доведен у питање (Elijade 1991, 32).

¹¹ Hodder, Hutson 2003, 9. Дефиниција ритуалних јама је углавном слична код више аутора који су се бавили овом проблематиком и углавном се ослања на недостатак стамбене архитектуре у контексту, специјални третман према садржају јама и сл. (Miret i Mestre 2014, 339–354; Nikolov 2011, 91–119).

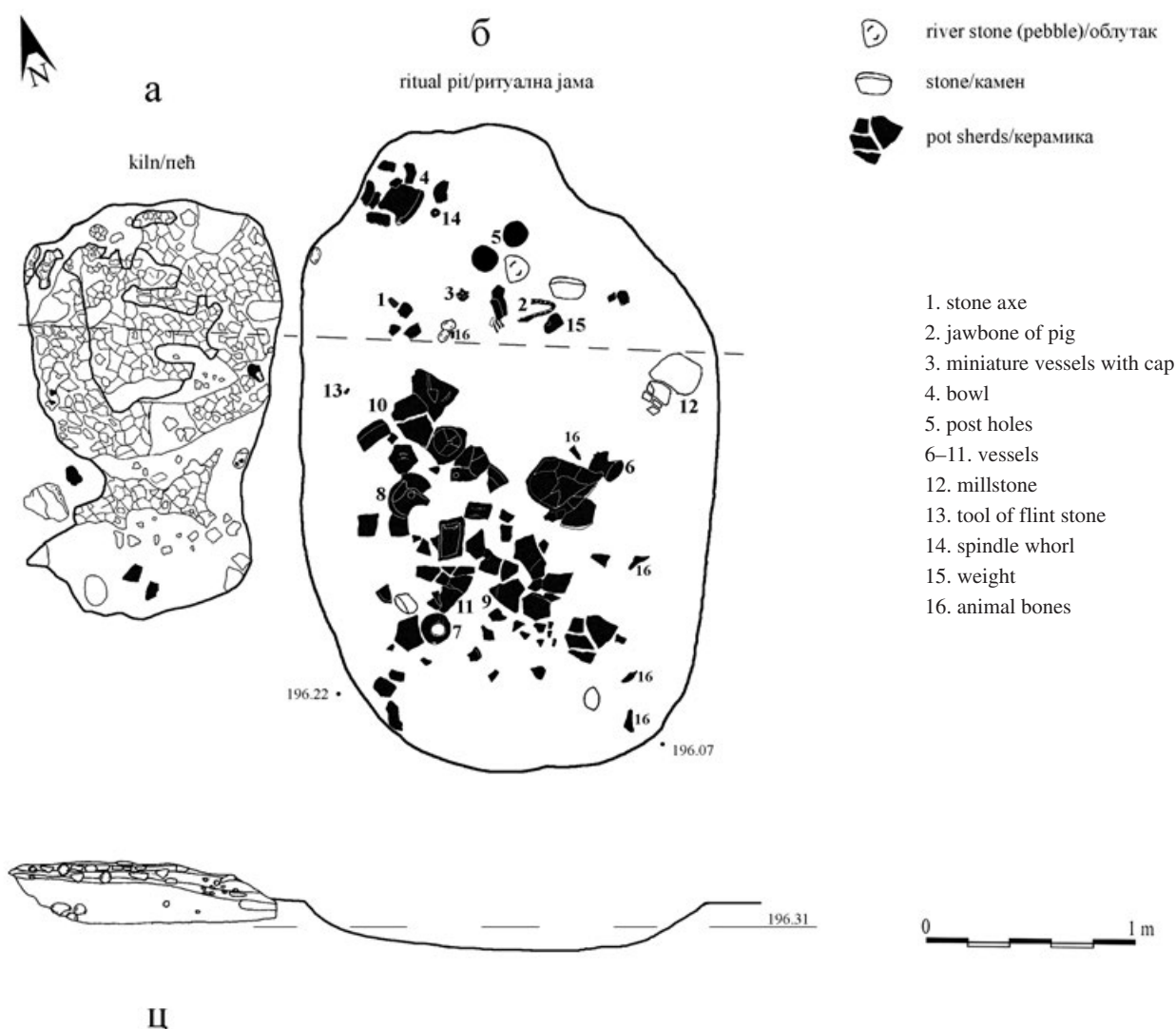
¹² Miret i Mestre 2014, 159 и даље.

¹³ Георгиева 1991, 1–11. Видети и рад Miret i Mestre 2014, где је дата типологија праисторијских јама у Европи уопште, са посебним поглављем о ритуалним јамама (157–180).

¹⁴ Berzovan 2013, 309–341; Nekhrizov, Tzvetkova 2011, 177–210.

¹⁵ Hodder 2005, 185.

¹⁶ Bradley 2005, 30–32, Fig. 1.12.

Сл. 1. Ново Село, локалитет Бубањ, основа и пресек ритуалне јаме и пећи (објекти 22, 25 и 27), старији енеолит

Fig. 1. Novo Selo, Bujanj site, base and cross-section of the ritual pit and the oven (features 22, 25 and 27), Early Eneolithic

подразумевају мобилне зооморфне жртвенике, кућне олтаре или бројне антропоморфне и зооморфне фигурине, које многи аутори сматрају својеврсним религијским симболима, односно предметима који су коришћени у различитим ритуалима.¹⁷ Да ли су те јама, ипак, присутне на неолитским локалитетима, али се третирају са мањком пажње (што је и разумљиво када је реч о локалитетима на којима су откривени много очигледнији трагови духовне културе), или су оне заиста непознате на неолитским налазиштима на простору централног Балкана – питање је о којем ће бити више речи у наставку рада.

Н. Тасић, на пример, помиње једну културну јаму винчанске културе у Житковцу, пречника око 9 м и дубине преко 1 м, чији је већи део девестирао Ибар.¹⁸ Стратиграфија јама је, међутим, доста сложена, јер има више прослојака и слојева, а и откривени материјал из јама припада и старчевачкој и винчанској култури, као и млађим периодима, па се прецизна

¹⁷ Срејовић 1998, 213–215.

¹⁸ Tasić 1958, 19–21.

хронолошка припадност те јаме не може са сигурношћу утврдити. Међутим, јаме из приближно истог периода, са веома сличном стратиграфијом, откривене су у Тракији у великом броју,¹⁹ па је и ритуални карактер јаме из Житковца веома могућ.

Старији енеолит

Приликом ревизионог систематског истраживања локалитета Бубањ код Ниша, на северној периферији источног платоа откривена је 2009. год. једна плитка јама дубине до 0,2 м, приближно овалног облика, дужине око 2,5 м и ширине приближно 1,7 м. Зидови јаме су коси и под благим углом, па је пресек јаме у облику плитке калоте (Сл. 1/б, ц).

На дну јужне половине јаме налазило се више фрагментованих посуда, 11 фрагмената животињских костију (две припадају овикапринима, док се осталих девет могу одредити само до нивоа сисара),²⁰ фрагмент палете жрвња, три сечива од окресаног камена и алатка од кости (Сл. 2). Од посуда из тог дела јаме констатоване су две плиће зделе увученог обода (Т. I/2, 3; сл. 1/б/9, 11), две дубоке зделе са две лучне дршке, од којих је једна украшена барботином (Т. I/4, 5; сл. 1/б/10), пехар са две дршке у равни са ободом, украшен канелурама (Т. I/6; сл. 1/б/7), посуде на високим коничним шупљим стопама, од којих једна има четири лучне дршке које прелазе преко отвора посуде а украшене су групама урезаних линија (Т. I/9; сл. 1/б/6, 8).

У северној половини јаме налазила се једна здела (Т. I/1; сл. 1/б/4), минијатурна посуда са поклопцем (Т. I/8; сл. 1/б/3), секирица од глачаног камена (Т. I/17; сл. 1/б/1), два дискоидна пршљенка од печене земље (Т. I/14; сл. 1/б/14), три алатке од окресаног камена, зооморфна фигурина (Т. I/13, 16; сл. 1/б/13), три коштана предмета (Т. I/10, 11), две фрагментоване палете жрвња, купасте тег од печене земље, са перфорацијом (Т. I/12; сл. 1/б/12, 15) и 41 фрагмент животињских костију (Сл. 1/б/16), од којих је 14 одређено до нивоа врсте (43% овикаприни, 36% домаћа свиња и по 7% пас, срна и домаће говече).

У јама се налазило и неколико речних облутака, а испуна у северном делу јаме садржала је и комаде запечене земље. Палеоботаничке анализе су показале да ни у северном ни у јужном делу јаме није било значајнијих биљних остатака.²¹

Са њене западне стране, тик уз јаму налазила се отворена пећ, приближно кружног облика, пречника око 1,2 м, са укупно четири нивоа поднице (Сл.

1/а). Према стратиграфији и конструкцији подница, констатовано је да је реч о два нивоа пећи, са супструкцијом од облутака и фрагментима керамике који су служили за нивелацију. Обе поднице имале су по једну обнову у виду премаза, дебљине 0,01–0,02 м. Висинска разлика између нивоа најмлађе и најстарије поднице пећи је 0,09–0,12 м. Дебљина супструкција између две поднице пећи (2. и 3. ниво) износи 0,05–0,07 м.

Каснијом анализом је утврђено да се најмање један фрагмент посуде из јаме спаја са фрагментом посуде у супструкцији поднице (3. ниво), што значи да је пећ (бар овај ниво) истовремен са јамом, односно да је пећ имала неку улогу у ритуалу. У северном делу јаме констатована су два мања укопа, док је око пећи и јаме, нешто дубље у здравици, констатовано неколико јама за стубове, који су можда носили неку врсту кровне конструкције или заклона од северних ветрова.

Занимљиво је да је испод јаме констатована мања јама, дубине око 0,7 м и пречника дна око 1,2 м, која је била испуњена жутом песковитом пречишћеном земљом. Дно јаме је било нивелисано и укопано до здравице. Може се претпоставити да је приликом копања ритуалне јаме овај део продубљен и испуњен жутом песком, али није сасвим јасно да ли ова јама има везе са ритуалном јамом и која јој је била намена.²²

Пећ, заједно са јамом, по свему судећи представља мањи ритуални ансамбл, за ритуал који је подразумевао ватру као средство пурификације и дарове као жртву, мада није примећено да је било који

¹⁹ Nikolov 2011, 91–119.

²⁰ Користим прилику да захвалим Јелени Булатовић из Лабораторије за биоархеологију Филозофског факултета у Београду на уступљеним резултатима анализе остеолошког материјала свих целина презентованих у овом раду.

²¹ У северном делу јаме су нађени: семе обуведеног јечма, нешто више лана, и по један примерак дивљег грожђа, раставића, виљушца, ранилиста и фрагмент дреновине, док је у јужном делу откривен само по један примерак једнозрне пшенице и трскоста. На подацима захваљујем Драгани Филиповић из Балканолошког института у Београду, која је, иначе, обавила и анализе других узорака чији су резултати презентовани у овом раду.

²² Ритуалне јаме су обично укопаване у здравицу, а то би у овом случају било веома тешко, јер подразумева копање за још најмање 0,8 м до здравице, па се претпоставља да је укопан само један део јаме до здравице и испуњен жутом песковитом земљом која личи на здравицу, са циљем да се повеже ритуална јама са здравицом.

Сл. 2 и 3. Ново Село, локалитет Бубањ, старији енеолит:
основа ритуалне јаме (објекти 25 и 27), снимак са северозапада,
пресек ритуалне јаме (објект 69), снимак са југозапада

Fig. 2 and 3. Novo Selo, Bubanj site, Early Eneolithic:
base of the ritual pit (features 25 and 27), photographed from the north-west,
cross-section of the ritual pit (feature 69), photographed from the south-west

налаз из јаме горео, осим земље у северном делу укопа. Пећ је, можда, служила и као нека врста олтара, али све остаје у домену претпоставке, јер детаљнија реконструкција ритуала није могућа. Индикативно је, међутим, да се у јама налазило по један или више примерака скоро свих основних алатки или оруђа неопходних једном домаћинству.

Према стилско-типолошким карактеристикама керамике, као и стратиграфије, јама је опредељена у старији енеолит, односно у Бубањ-Хум I културу.

На око 7 м источно од ове јаме евидентирана је и истражена јама приближно кружног облика, пречника око 1,7 м, цилиндричног пресека, дубине око 1,5 м. Укопана је у здравицу, у северну падину источног платоа локалитета, која стрмо пада према некадашњем кориту Нишаве. Зидови јаме су запечени, а уз њих се, од дна до висине од око 1,2 м, налазио слој запечене црвене земље у груменовима (Сл. 3). На дну јаме налазио се један цео суд са изливником (Т. II/4), а око њега, у доњем делу јаме, евидентирани су фрагменти посуда, гореле и негореле животињске кости, облаци, љуштуре пужева (и веома мало шкољки), део жрвња и три сечива на ламели од окресаног камена (Т. II/11, 12, 14). Средишњи део јаме био је испуњен горелом, црвеном пепељастом земљом, са нешто мање налаза (животињске кости су ретке, али су гореле), док је горњи део јаме

садржавао фрагменте керамике, речне облутке, кућни леп, негореле животињске кости и пепео. У средишњем и горњем делу јаме констатовани су делови три суда са две дршке, украшени канелурама (Т. II/1–3), затим делови ниске лоптасте посуде уског отвора, украшене сноповима канелура (Т. II/5), делови амфоре са две дршке украшене кружним канелурама, као и неколико фрагмената других посуда (Т. II/7–9). Од осталих налаза евидентирани су: део жртвеника од печене земље (Т. II/6), седам алатки од окресаног камена (Т. II/11, 12, 14), кружни керамички жетон (Т. II/17), дуваљка од печене земље (Т. II/13), конични пршљенак од печене земље (Т. II/16), секира-чекић од глачаног камена, са започетом перфорацијом (Т. II/10), алатка од рожине, део каменог жрвња и правоугаони предмет од печене земље, овалног пресека (Т. II/15). Широки дијапазон ових налаза карактеристичних за домаћинство указује на пажљиво и намерно биран инвентар јаме, што упућује на идеју жртвовања. Керамичка дуваљка, с друге стране, која се често примењивала у металургији бакра у праисторији, указује да је ритуал обављен у овој јама имао, можда, и металуршки контекст.

Највећи број животињских костију (око 71%) био је карбонизован или калцинисан услед горења. Врста је установљена за 47 примерака. Од домаћих животиња (70% у односу на дивље) заступљени су

свиња (29,8%), пас (21,3%), говече (12,8%) и овокаприни (6,4%), а од дивљих – јелен (19,1%, углавном рогови), праговече (6,4%) и дивља свиња (4,3%). Од биљака, у јами су заступљени једнозрна и двозрна пшеница, дивље грожђе, пепељуге, њивски виљушац, део воћке, делови хране и много остатака дрвета (бели бор и глог).

Према стилско-типолошким карактеристикама керамике, као и стратиграфије на локалитету, јама је опредељена у старији енеолит, односно у Бубањ-Хум I културу.

Десетак метара источно од ове јаме евидентирани су остаци правоугаоне куће из приближно истог хоризонта, али није сигурно да ли је кућа из истог периода, па се не може довести у било какву везу са овим ритуалним јамама. Једино по чему се овај део насеља издваја јесте релативна близина реке, што је, међутим, веома често важан услов при избору места за жртвовање код праисторијских заједница на Балкану.

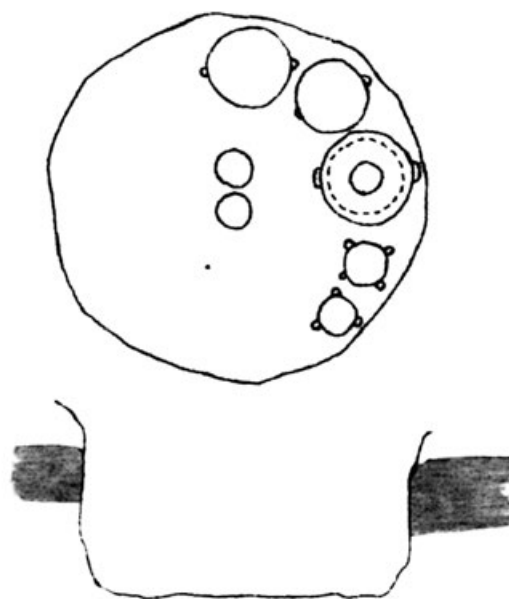
Када је реч о ритуалним јамама на Бубњу, свакако би требало поменути јаму са неколико псећих скелета, регистровану приликом старих истраживања током 50-их година прошлог века, која се налазила поред надземне куће, правоугаоне основе, из старијег енеолита (Бубањ-Хум I култура), као и већу плитку јаму, ограђену камењем, пуну фрагментованих посуда, откривену недалеко од јаме са псима.²³ Аутори су још тада нагостили ритуални карактер тих јама.

Позни енеолит

На неолитском насељу у Винчи откривена је једна јама са специјалним депозитом, односно ритуална јама која припада нешто млађем енеолитском периоду – косточачкој култури.²⁴ Јама је кружне основе, цилиндричног пресека (Сл. 4), на чијем је нивелисаном дну уза зидове било смештено осам посуда са отвором окренутим надоле (Т. III). На основу правилног распореда посуда, који је очито следио одређен образац, као и недостатка људских костију, аутори су ову јаму означили као ритуалну.

Бронзано доба

Пошто су ритуалне јамае, односно комплекси из овог периода са централног Балкана недавно објављени, они у овом раду неће бити детаљно презентовани, већ ће се изнети само основне информације, нарочито о контексту тих јама и о садржају њихове испуне.

Сл. 4. Винча, ритуална јама, позни енеолит, према: Тасић, Тасић 2003.

Fig. 4. Vinča, ritual pit, Late Eneolithic, based on Tasić and Tasić 2003.

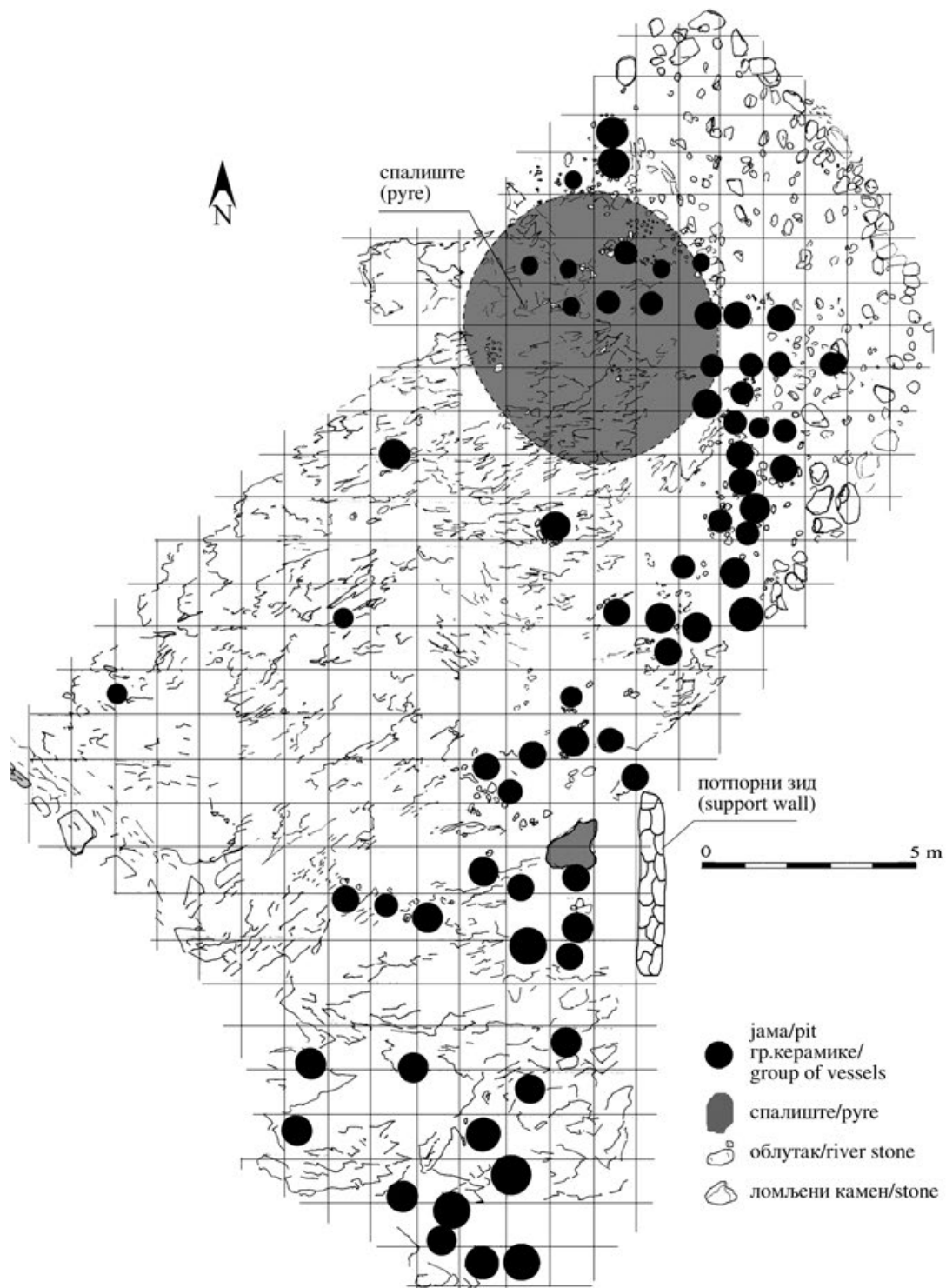
Чини се да су ритуалне јамае, бар према броју тренутно откривених локалитета на којима су откривене, знатно чешћа појава у овом периоду него у претходном, посебно на подручју ван Балкана. Ове јамае су на централном Балкану откривене већином у југоисточној Србији и североисточној Македонији.

У Давидовцу, на десетак километара југозападно од Врања, у југоисточној Србији, приликом заштитних археолошких истраживања већег римског насеља откривена је и једна мања јама кружне основе, пречника 0,7 м и дубине око 0,2 м. У јами су констатовани постоље од печене земље, у облику пешчаног сата без дна, са перфорацијама (бубањ?), затим три већа и два мања фрагмента различитих здела, као и већи фрагмент амфоре.²⁵ Осим керамике, евидентирани су ситнији комадићи запечене земље и гареж. Према избору и типу посуда, а нарочито постољу на високој шупљој стопи (бубањ?), претпостављено је да је јама имала ритуални карактер.²⁶

²³ Гарашанин, Ђурић 1983, 11.

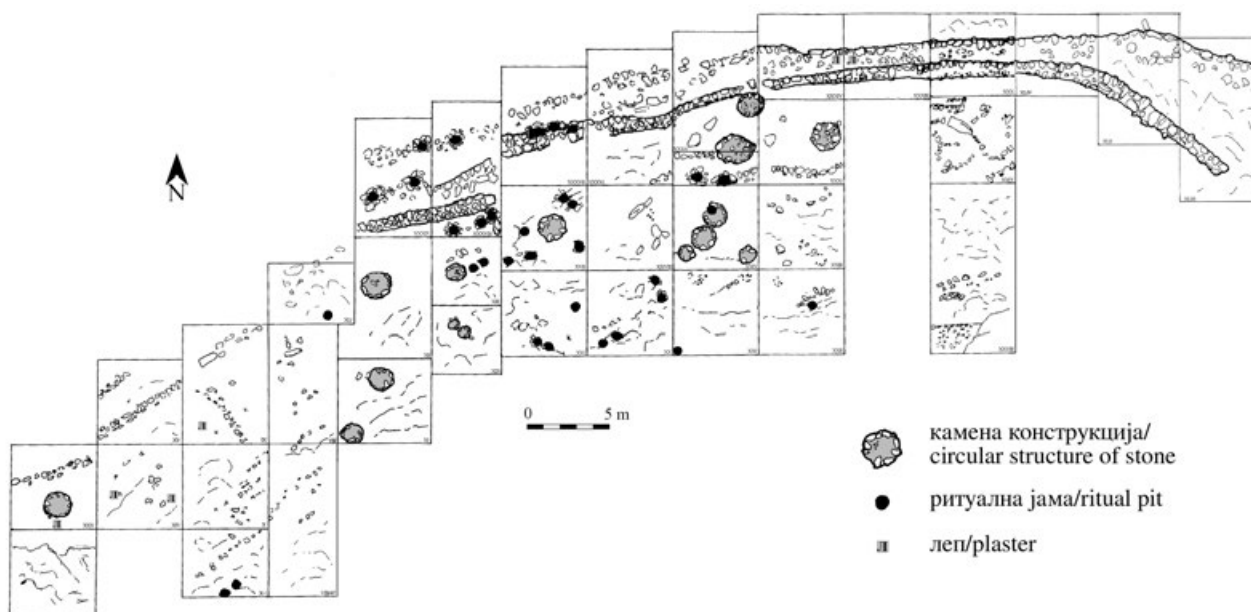
²⁴ Tasić, Tasić 2003, 94, Pl. III.

²⁵ Bulatović 2014, 61, Pl. II/25–28, III/29, 30.

Сл. 5. Пелинце, локалитет Две могили, основа ритуалног простора са јамама, бронзано доба, према: Булатовић, Станковић 2012.

Fig. 5. Pelinče, Dve Mogili site, area of the ritual space with pits, Bronze Age, based on Bulatović and Stankovski 2012.

Сл. 6. Кокино Село, локалитет Татићев камен, основа ритуалног простора са јамама, бронзано доба, према: Булатовић, Станковски 2012.

Fig. 6. Kokino Selo, Tatičev Kamen site, area of the ritual space with pits, Bronze Age, based on Bulatović and Stankovski 2012.

На североистоку Македоније, на обронцима Козјака откривена су два обредна или ритуална простора – на локалитету Две могили у Пелинцу и на локалитету Татићев камен у Кокином Селу.²⁷ На локалитету Две могили откривено је велико спалиште, кружне форме и пречника око 6 м, са већом количином пепела, испод и око којег су формиране групе керамике, ограђене речним облацима, које у неким случајевима леже у плићим јамама или процепима у стени (Сл. 5). Откривено је нешто мање од 70 група керамике, односно јама, а све су лежале на стени чије су пукотине често попуњене глином. У јамама су, такође, откривени цели или фрагментовани судови, и само неколико фрагмената животињских костију. Улога спалишта није јасна, јер готово ниједна посуда или неки други прилог нема трагове горења. Осим керамике, као дарови су евидентирани жетони и пршљенци од печене земље, камене алатке, као и део антропоморфне плоснате фигурине и клин од печене земље. Д. Митревски је изнео претпоставку да је спалиште служило за паљење неке врсте вулканске руде, која је испуштала густ дим и тако пружала снажан визуелни ефекат који је коришћен у ритуалне сврхе.²⁸ У једном тренутку, вероватно крајем раног бронзаног доба, на око 8 м

јужно од главног спалишта начињени су ново, мање спалиште и потпорни зид за нову групу ритуалних јама. Према стилско-типолошким карактеристикама керамике и начину похрањивања дарова, уочено је да су најстарије јаме оне око спалишта, а најмлађе групе керамике, односно јаме су оне које се налазе најдаље од спалишта, што указује на изванредан континуитет ритуалног простора кроз готово цело бронзано доба.

Групе ритуалних јама евидентирани су и на северној падини локалитета Татићев камен у Кокином Селу, око 10 км источно од Пелинца, који је познат и по мегалитској опсерваторији.²⁹ На падини,

²⁶ Сличне плитке ритуалне јаме са посудама на стопама, често перфорираних зидова, констатоване су у јужном Леванту, а потичу из халколита (Rowan, Pan 2007, 251–253), затим на Блиском истоку, из приближно истог периода (Balossi Restelli 2012, 81–82, Fig. 7), као и на ритуалним просторима са јамама у Пелинцу и Кокином Селу код Куманова (Булатовић, Станковски 2012, 77–81, 86–93, 269–276, т. LVI/50, LX/17).

²⁷ Булатовић, Станковски 2012, 269–276, са цитираним литературом.

²⁸ Mitrevski 2003, 45.

²⁹ Станковски 2002, 29–48; Stankovski 2007, 316–322.

која је веома стрма па је подигнуто и неколико „појасева“ потпорних сухозида (Сл. 6), откривено је више десетина јама или већих природних пукотина у стени које су искоришћене за депоновање дарова. Понекад су пукотине на дну стене биле испуњене глином, а у неким случајевима су „јаме“ ограђене ситним ломљеним каменом. Јаме су садржавале углавном керамику – целе или фрагментоване судове, а ређе се јављају тегови, пршљенци, модели пећи од печене земље, делови антропоморфних фигурина, алатке од кости или камена и леп.³⁰ Животињске кости, као и на ритуалном простору у Пелинцу, изузетно су ретке, па се претпоставља да су се на овом локалитету углавном обављале жртве леванице, односно ритуал либације.³¹ Осим тих јама, на локалитету су откривене и импровизоване јаме, односно реципијенти начињени од слаганог камена, у чијој унутрашњости је констатован исти тип налаза као и у јамама.

И на овом ритуалном простору евидентирани су налази који припадају скоро свим периодима бронзаног доба, па је извесно да је простор коришћен током целог II миленијума пре н. е.

Гвоздено доба

Током заштитних истраживања локалитета Меаниште у Ранутовцу код Врања, у југоисточној Србији, откривена је некропола спаљених покојника из раног бронзаног доба, као и део насеља из гвозденог доба. У оквиру насеља, у уској зони истраживања, ширине око 25 м, евидентирани су две земунице и већи број јама, различитих функција. Према њиховом садржају и контексту, претпоставља се да су најмање две јаме служиле у сврху неког ритуала, па ће о њима детаљније бити речи у наставку рада.

Прва јама (објекат 26) налазила се непосредно уз земуницу, са њене југоисточне стране (Сл. 7/б, ц). Приближно је овалног облика, дужине око 2,2 м и ширине око 1,6 м, и мањим делом је улазила у профиле сонде. Горњи део јаме био је укопан у слој мркожуге земље (старији културни слој из гвозденог доба), а доњи део у здравицу. Источни део јаме је плићи, релативне дубине око 0,4 м, док је у западном делу јама продубљена кружним укопом, пречника око 1 м и дубине 0,5 м, који је био испуњен различитим налазима. У источном делу јаме скоро да и није било налаза, осим неколико фрагмената керамике, док је западни, дубљи део био испуњен животињским костима, каменим жрвњевима, фрагментима кера-

мике и лепа (Сл. 7/а). Осим тога, у западном делу јаме нађен је и један одбитак од окресаног камена. Према начину на који су кости пажљиво полагане у јаму и према избору делова тела само одређених животиња, претпоставља се да су прилози одабрани с намером, а да је та намера, односно идеја била религијског карактера. Наиме, у јами су откривене кости лобања без доње вилице од најмање шест мужјака дивље свиње, као и лобање, доње вилице, десне карлице и лопатице од најмање шест јединки јелена.³² Такође, пронађени су и малобројни остаци домаће свиње и говечета. Уз чињеницу да су остаци јелена и дивље свиње у остатку насеља откривени у занемарљивом броју, као да је реч о истом броју (шест) јединки од обе врсте, и то само одређених делова тела, претпоставља се да јама није резултат свакодневних активности становника насеља, већ да је реч о специјалним радњама, односно симболичним, ритуалним радњама.

У јами нису констатовани значајнији биљни остаци (по једно зрно пшенице, јечма, њивског виљушца, детелине и пепељуге), па се на основу тога може рећи да ритуал није подразумевао коришћење хране те врсте.

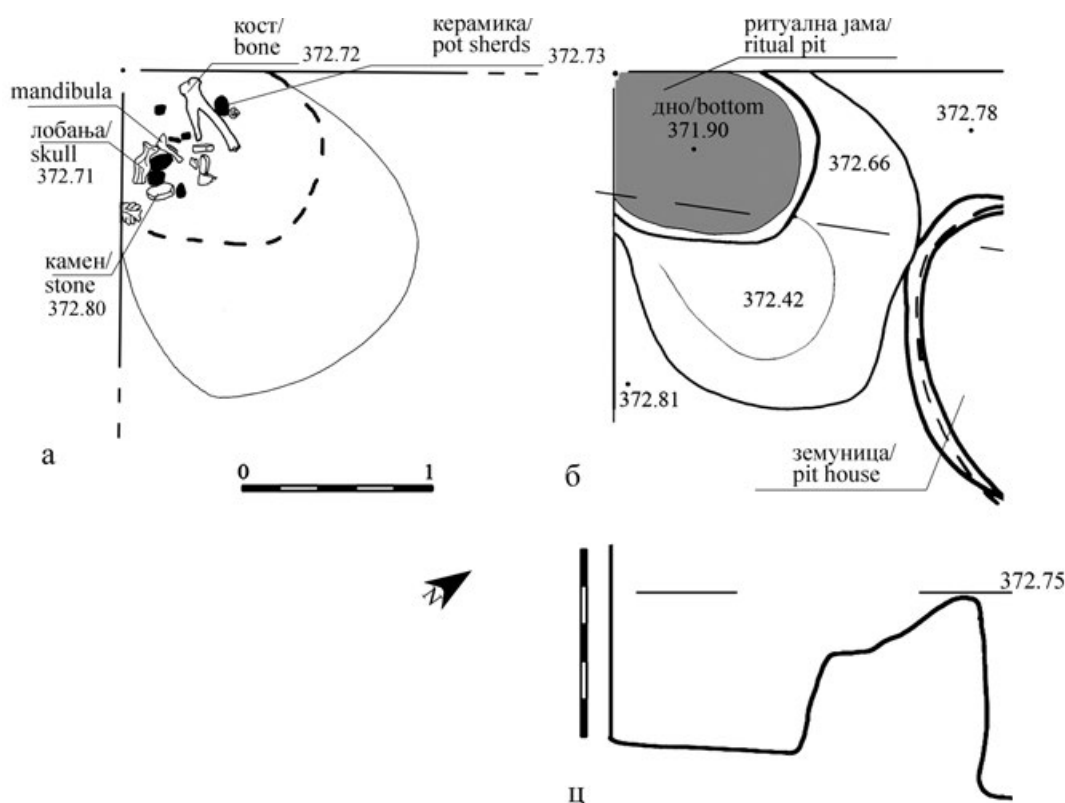
Према стилско-типолошким особинама керамике, која је аутохтона, а коју претежно чине зделе увученог обода украшене низовима правоугаоних отисака (Т. IV/1–3), затим пехари са две дршке које прелазе обод (Т. IV/4) и орнаменти у виду канелура и различитих отисака, извесно је да јама потиче из гвозденог доба. Апсолутним калибрираним датовањем констатовано је да се она може грубо определити у период 750–350. BC (90,5%), а прецизније определење, са мањом тачношћу (68,2%), датује је у период 520–380. BC.³³ Чињеница је да у јами има неколико фрагмената керамике чије карактеристике одговарају раном гвозденом добу (Т. IV/5–7), али се то може објаснити пробијањем старијег слоја мркожуге земље приликом укопавања јама, из ко-

³⁰ Станковски, Трајковска 2007, кат. бр. 1–51; Булатовић, Станковски 2012, Т. LIX–LXVI.

³¹ Претпоставку поткрепљује податак да је у једној јами нађен левак који се налазио у пехару.

³² Прелиминарну анализу обавила је Ј. Булатовић из Лабораторије за биоархеологију Филозофског факултета у Београду.

³³ Анализу је обавила Лабораторија за конвенционално датовање радиокарбон методом у Кијеву (*Conventional radio carbon dating service laboratory, Kiev*).

Сл. 7. Ранутовац, локалитет Меаниште, основа и пресек ритуалне јаме (објект 26), изведено гоба
 Fig. 7. Ranutovac, Meanište site, base and cross-section of the ritual pit (feature 26), Iron Age

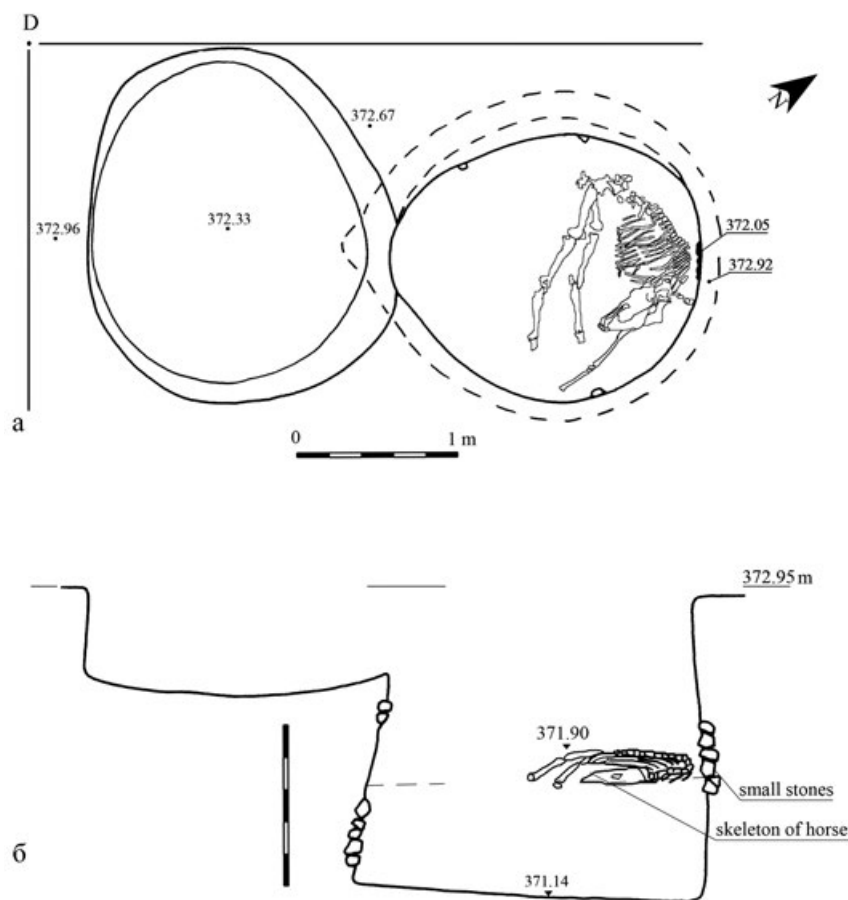
јег је материјал доспео у јаму. Према апсолутном датовању и стилско-типолошким карактеристикама већег дела керамике, као и недостатку керамике рађене на витлу, која је честа појава у другим објектима на локалитету, јама се може одредити у период од краја 7. до почетка 5. века пре н. е.

Друга јама (објект 41) на локалитету која указује на евентуални ритуални карактер откривена је на приближно 7 м југозападно од претходне јама. Ову јаму, слично као и претходну, чине две јама различите дубине.³⁴ На око 1 м релативне дубине, у дубљој јама је, заједно са комадићима лепа, констатован скелет коња положеног на леви бок, задњих ногу скупљених према грудном кошу, испружених предњих ногу, главе окренуте надесно, према задњим ногама (сл. 8). Остаци скелета указују да је реч о млађој женки, која је, упркос великим оштећењима кукова, била коришћена за јахање. Плића јама је била испуњена фрагментима керамике, гарежи и лепа.

Положај у којем је коњ нађен указује да је он пажљиво сахрањен, на нивелисаној подлози, иако

су његов савијен положај условиле димензије јама, тј. величина коња је прилагођена простору у јама. Треба напоменути да коњ није лежао на дну јама, већ је између њега и дна био слој испуне, са комадићима лепа и керамиком (као и изнад коња), дебљине око 0,7 м. У зидовима јама налазило се доста ситнијег камена, али је вероватно реч о природној формацији (наплавини или слично) коју је јама пробила. Интересантно је да у испуни јама није било камена, што указује да је јама пуњена земљом са другог места, или је камен одвајан пре пуњења јама. Тај податак може да буде веома значајан, јер говори о посебном односу и према испуни јама, а не само према сахрањеној животињи. У јама такође није констатована већа количина костију или других налаза који би упућивали на то да је реч о отпадној јама, а и малобројни предмети у њој (керамика, леп и алатке) говоре о некој врсти селекције, односно о

³⁴ Bulatović, Bulatović, Marković 2014, 76–82.

Сл. 8. Ранутовац, локалитет Меаниште, основа и пресек ритуалне јаме (објекат 41), гвоздено доба
 Fig. 8. Ranutovac, Meanište site, base and cross-section of the ritual pit (feature 41), Iron Age

посебном третману садржаја јаме. Због свега наведеног, али и према бројним аналогјама праисторијских жртвених сахрана коња,³⁵ ова јама је третирана као ритуална.³⁶

Керамика из објекта, коју чине фрагменти више здела увученог, косо канелованог (тордираног) или фасетираног обода (Т. IV/8), затим пехари S профилација и мањи лонци украшени урезаним линијама (Т. IV/9, 10), полулоптасте шоље са једном дршком, амфоре дугог врата и груби лонци, указује да је реч о локалној керамици сличних стилско-типолошких карактеристика као у претходној јама. Осим керамичких фрагмената, нађен је и један калемасти тег (Т. IV/11), као и одбитак од окресаног камена.

Апсолутним калибрираним радиокарбонским датовањем кости коња установљено је да коњ датира из периода 550–350. BC (86,6%), односно 510–380. BC (68%), што ову јаму одређује у нешто млађи

период од претходне – од краја 6. до почетка 4. века п. н. е., уз извесну вероватноћу и да су истовремене.

Из приближно истог периода потиче и једна ритуална (култна) јама констатована на локалитету Пањевачки рит код Јагодине, у централној Србији.³⁷ Јама је била плитка, приближно кружне основе, пречника 1,2 м и дубине 0,15 м.³⁸ У њој су евидентирани две посуде типа урни – у једној од њих налазили су се једна мања посуда етажног типа и три

³⁵ Mazzorin et al. 1998, 90; Mallory 2006, 68. Shaw, Jameson 1999, 151–152.

³⁶ Анализе скелета, наиме, показале су да није било трагова насилне смрти, али то не негира специјалан третман према животињи и испуни јаме.

³⁷ Стојић 1998, 316–322.

³⁸ Стојић 2004, 84–85.

пехара, док је друга била положена отвором надоле. Према положају и стању посуда, аутор сматра да је јама служила у сврхе неког култа повезаног са либацијом.³⁹

ДИСКУСИЈА

На почетку рада наглашен је проблем препознавања неког култног или ритуалног контекста, у овом случају јама, као и његове интерпретације. С обзиром на то да је разлика између ритуалне јама и јама било које друге намене (спремнице, отпадне јама и др.) само у духовној димензији, односно у специфичном односу тадашње заједнице или појединца према јами односно њеној испуни, а у оквиру неке симболичке радње (ритуала), онда није необично то што су уочавање и интерпретација таквих објеката и данас прави изазов за археологе. Вероватно су се из тог разлога чланци о овом проблему у стручној археолошкој литератури раније могли набројати на прсте једне руке, што се, међутим, променило у последње две деценије.

Један од најстаријих описа ритуала жртвовања у јами потиче од Хомера. Он описује како Одисеј ископава пред царством сенки јаму лакат дужине, ширине и дубине и у њу, као дарове у пићу за мртве, излива мед и млеко, па вино и као трећу понуду воду, а затим посипа јечмену кашу преко целе јама, молећи се при томе духовима и обећавајући им жртву у виду јалове јунице и црне овце кад се врати у Итаку. Након молитве Одисеј коље две овце и пушта да њихова крв исцури у јаму.⁴⁰ Ово је и најдетаљнији опис жртвовања у јами у писаним изворима из тог периода, који сликовито објашњава религиозну идеју ритуалних јама, односно оних који су те јама користили. И Хесиод помиње жртве леванице хтонским боговима, али не спомиње јама.⁴¹

Овидије, пак, пише да је Медеја, да би оживела оца Јасоновог, издубила две јама испред куће поред два олтар од бусена, у које је усугла крв из грла закланог црног јагњета, а затим је у јама усугла врч вина па врч топлог млека, призивајући на тај начин подземне богове.⁴²

Херодот преноси обичај жртвовања бикова у Египту, који су закопавани у јама али тако да им један или оба рога вуре из земље.⁴³

И у неким савременијим друштвима која живе на заосталим нивоима социјалне организације примећени су слични ритуали жртвовања у јамама при-

ликом различитих догађаја, као што је рађање детета или призивање кише. Јама игра значајну улогу и у соларној митологији тих народа, јер према њиховом веровању сунце излази ујутру из једне јама а у сумрак се враћа у другу јаму, док ноћ проводи у земљи.⁴⁴

Јама и у индоевропским и семитским религијама представља неку врсту капије за доњи свет, односно пролаз ка свету мртвих,⁴⁵ тако да је жртвовање у јамама заправо комуникација са мртвима. Са етимолошког аспекта, занимљиво је да се индијски бог доњег света зове Јама и он је заправо први мртавац који је сишао у тај свет. Њему су се упућивале молитве за срећан живот и приносиле жртве у пићу, маслу и меду.⁴⁶

Можда један од најубедљивијих алегоријских приказа односа земље (у овом случају њиве) и пролаза у свет мртвих даје Плаут, када роб говори да се на њиховој њиви налази улаз у доњи свет: „Кад се оре земља, већ на петој бразди цркавају волови. Кад је свуда богата жетва, са те њиве добије се три пута мање него што си посејао. Чија год да је била, сваки је пропао... То је право сметлиште за свако зло.“⁴⁷ Према овом веровању, доњи свет не би смео да се меша са горњим, односно мртви не смеју да излазе из свог света, јер то доноси несрећу и зло живима. Зато се често у античкој литератури наводи

³⁹ Из овог периода постоји низ јама које обликом и садржајем, као и целим концептом подсећају на ритуалне, али их аутори нису тако дефинисали. Навешћемо пример четири јама из Кршевице код Врања, из приближно 4. века пре н. е., које су третиране као гробови, али људски остаци у њима нису нађени (Микулчић, Јовановић 1968, 357–360).

⁴⁰ Homer, Od. XI, 64.

⁴¹ Hesiod, Himna Apolonu I, 498, Himna Hestiji I, 1–6.

⁴² Ovidije, VII, 238–248.

⁴³ Херодот, II, 41.

⁴⁴ James 1917, 14, 104, 181.

⁴⁵ Чајкановић 1973, 159.

⁴⁶ Чајкановић 1973, 167, 173, 307. Нарочито је индикативно што јама (хинду „जम“) у преводу са хинду језика значи *депоноваџи*, *остављаџи*, *похрањиваџи*. То указује на индоевропско порекло наше речи јама, која се, осим у српском језику, одржала у овом значењу у већем броју словенских језика (чешком, бугарском, македонском, руском, украјинском и др.). Осим ове етимолошке везе, међутим, нема других аргумената којима би се порекло овог ритуала на Балкану повезало са територијом за коју неки аутори сматрају да је некад припадала прото-Индоевропљанима. Али то је сложено питање које у сваком смислу превазилази оквире овог рада.

⁴⁷ Преузето из: Чајкановић 1973, 44.

податак да су људи мртвима, када би хтели да их одобровоље, приносили жртве (обично течне), које су изливали у јаму.

Према наведеним примерима из прошлости, јама су заиста служиле за жртвовање, а то потврђују и неки религијски комплекси који повезују старе и нове облике религијског веровања. Тако је код теме на храма посвећеног Деметри и Херосу код Варне, у Бугарској, окривено пет јама пуних пепела, шкољки, животињских костију и фрагмената керамике, а слична ситуација је забележена и у Олбији.⁴⁸ Из поменутих извора се такође сазнаје да су јама служиле углавном за жртвовање хтонским силама, и то махом ритуалом либације, односно изливања различитих течности у јаму. Остаци тог обичаја, рецимо, забележени су у ритуалној јама са краја раног бронзаног доба у Кокином Селу, где је, поред осталих дарова, откривен и пехар у којем се налазио левак.⁴⁹

Када се анализира дистрибуција ритуалних јама на централном Балкану према периодима праисторије, уочава се да ових јама готово и нема у неолиту, или бар нису публиковане. У овом контексту се помиње једна јама из Житковца, испуњена материјалом из различитих периода, као и још неколико примера за које ритуални контекст није са сигурношћу потврђен.⁵⁰ Ситуација у суседству, међутим, потпуно је другачија, нарочито у Тракији и Румунији. И у непосредном суседству, у Босни, у насељу Обре I, евидентирани су, мада у гробној јама, трагови ложења ватре, много људских и животињских костију, као и керамичких предмета, накита и оруђа.⁵¹ У суседној Бугарској, као и у Румунији, евидентирани су ритуалне јама које чине целе комплексе, почевши од раног неолита, док су у позном неолиту ритуални комплекси са јамама веома честа појава у Бугарској.⁵² Ове јама су, претпоставља се, коришћене у дужем периоду и знатно су већих димензија од јама из млађих периода на централном Балкану, али је избор предмета у њиховој испуни веома сличан. Ритуалне јама из млађег неолита у Тракији имале су и неку врсту кровне конструкције и, вероватно, заклон, а таква архитектура није примећена код ритуалних јама из каснијих периода, осим, можда, код енеолитске ритуалне јама са Бубња.

Ритуалне јама су констатоване и у прекерамичком неолиту на Кипру (Тента), где су откривени камени олтари окружени јамама, које су испуњене животињским костима, пепелом, облацима и мањим камењем,⁵³ а слична ситуација са жртвеним јамама у оквиру светих места са олтарима забележена је у

неолитским насељима у Румунији.⁵⁴ У ову категорију свакако спада и јама у Тартарији, у којој су нађене чувене плочице са урезаним симболима.⁵⁵

И у централној и у јужној Европи евидентирани су ритуалне јама из неолита, али оне тада нису биле тако честа појава као што ће бити у млађим периодима праисторије.

* * *

У енеолиту је, међутим, бар на централном Балкану, забележен већи број јама које су одређене као ритуалне. Осим на Бубњу, где су евидентирани најмање две јама са „специјалним“ депозитом из периода старијег енеолита (Бубањ-Хум I култура), једна таква јама констатована је на Белигову,⁵⁶ а сличне јама забележене су и у нешто млађој, костолачкој култури на локалитетима у Подунављу.⁵⁷

Занимљиво је да се јама са Бубња, иако припадају приближно истом периоду, разликују по конструкцији. Једна се налази уз пећ и веома је плитка, са више целих посуда, а њен северни део је вероватно имао неку врсту крова или заклона од ветра северца, док је друга јама дубља и око ње није било других објеката. Неке карактеристике су им ипак заједничке, као што је присуство ватре у ритуалу (пећ код прве – горели зидови и много остатака го-

⁴⁸ Георгиева 1991, 4.

⁴⁹ Булатовић, Станковски 2012, 87, фото 26/3.

⁵⁰ Трипковић 2007, 33–34. На Беловодама је констатована тзв. ритуална површина, која је садржавала инвентар веома сличан оном из ритуалних јама (Шљивар, Јацановић 1998, 75–76).

⁵¹ Јанићјевић 1986, 45. Треба, међутим, напоменути да се обичај даривања покојника у гробовима, који је такође древни обичај и потиче још из периода горњег палеолита, формално разликује од жртвовања у јамама. Ови обичаји су, међутим, суштински веома слични и вероватно имају, поред жаљења за покојником, и веома сличну религијску идеју – даривати мртве да би се држали оног света и оставили живима место на земљи. Слично мишљење износи и Е. О. Џејмс (James 1958, 35).

⁵² Nekhrizov, Tzvetkova 2012, 177–178; Nikolov 2011, 91–119; Raduncheva 2008, 182; Luca et al. 2013, 11–27.

⁵³ Koutrafouris 2008, 330.

⁵⁴ Lazarovisi G., Lazarovisi M. 2003, 376–377; Miret i Mestre 2014, Taula 8.7.

⁵⁵ Merlini, Lazarovici 2008, 121–122.

⁵⁶ У овој јама је забележен сличан избор „дарова“ као у приближно истовременим јамама на Бубњу: минијатурне посуде, зооморфна фигурина, алатке од кости и рога, палета жрвња и др. (Николић, Буричић 1997, 82).

⁵⁷ Tasić, Tasić 2003, 94–95.

релог дрвета код друге) и веома сличан избор дарова у испуни јама. Нарочито су интересантни избор и процентуална заступљеност животиња, који су у обе јаме веома слични (домаћа свиња, пас, говече и срна или јелен). Оно што скреће пажњу јесу две посуде на високим стопама у плиткој јама (Т. I/7, 9), које се често повезују са ритуалима приликом којих се из њих ритуално испија пиће,⁵⁸ као и цела посуда са изливником, откривена на дну дубоке јаме, која би се могла довести у везу са обичајем либације. У дубљој јама су нађени остаци хране, па се претпоставља да су се приликом ритуала конзумирали храна и пиће. Налаз дуваљке у дубљој јама, као и посведочено присуство ватре указују, можда, и на неки ритуал везан за металургију на овом локалитету.⁵⁹

Јаме из приближно истог периода евидентирани су у Бугарској, затим у Кукутени култури, али и на Блиском истоку. У Бугарској, у Хасковском региону, забележене су ритуалне јаме усецане у стену, са керамиком, фигуринама и другим предметима.⁶⁰ Овај начин депоновања идентичан је оном на комплексима са ритуалним јамама на локалитетима у Пелинцу и Кокину, датованим у бронзано доба.

Јаме из Кукутени културе су различитих типова и облика – од јама у којима је констатована цела свиња, до јама са остацима детета. Поред наведених, постоје плитке јаме налик оној са Бубња, као и јаме откривене испод кућа, у којима су сахрањене целе животиње, као што је пас у Драгушенију, овце у Весели куту и др.⁶¹ Подсећамо да је и на Бубњу евидентирана јама из приближно истог периода, са остацима неколико паса. Већина јама у Кукутени култури углавном је укопана испод кућа, па аутор сматра да је реч о жртвеним јамама које су чувале домаћинство и штитиле укућане.⁶²

У енеолитској култури Средни Стог евидентиран је ритуални простор са жртвовањем главом коња и са стопалима и предњим деловима два пса.⁶³ У две јаме у Ранутовцу из гвозденог доба евидентирани су скелети предњег дела пса, што указује на сличне обичаје, односно на избор животиње или једног њеног дела за жртвовање, у праисторији на простору источне и југоисточне Европе, без обзира на период.

На Блиском истоку, у долини реке Роуј уочено је више јама пуњених пепелом и уредно сложеним посудама, од којих су неке имале високу стопу.⁶⁴

Јаме ритуалног карактера из млађег периода енеолита (костолачка култура) откривене у српском делу Подунавља су кружне основе, са даровима у виду целих посуда окренутих отвором надоле, као

што су примери из Винче или Сремских Карловаца, а слична ситуација забележена је у гробу са Падине.⁶⁵ Занимљиво је да су јаме са скелетима овце и пса и са посудама окренутих отвором надоле евидентирани у Риму,⁶⁶ а припадају приближно истом периоду, док је слична ситуација, са јамама у којима је посуда окренута дном нагоре, констатована у јужном Леванту.⁶⁷ Приближно истом периоду припада и јама у Макарезеу у Италији, са скелетима коња без главе и са два пса. Аутори наводе да су сахране коња веома честе у северној и централној Италији у том периоду.⁶⁸

И у суседној Хрватској је крајем енеолита постојао обичај жртвовања у јамама, што је забележено у Вучедолу. Тамо је откривено више јама са псима или свињама, као и по једна јама са телетом, односно јеленом.⁶⁹

Извесно је да су у енеолиту централног Балкана, али и шире, у готово целој Европи, ритуалне јаме знатно учесталија појава него у неолиту.⁷⁰

Неки образац у погледу облика јаме, њеног положаја или садржине, међутим, није могуће утврдити у овој фази истраживања, изузев то да су јаме са жртвовањем целим животињама веома честа појава у региону од источне до југозападне Европе, а да се најчешће жртвују пси и коњи, али и дивље животиње (јама са јеленом из Вучедола). Такође, за овај период су индикативне јаме са керамичким судовима чији су отвори положени на дно јаме.

* * *

Чини се, бар када је реч о централном Балкану, и то о његовом југоисточном делу, да су у бронзано доба ритуалне јама мањих димензија, а у том периоду се

⁵⁸ Balossi Restelli 2012, 81–82.

⁵⁹ На око 3,5 м југоисточно од ове јаме, у слоју старијег енеолита нађена је још једна керамичка дуваљка.

⁶⁰ Raduncheva 2008, 181–182.

⁶¹ Balasescu 2009, 70–76.

⁶² Balasescu 2009, 75.

⁶³ Shaw, Jameson 1999, 539.

⁶⁴ Balossi Restelli 2012, 75–95.

⁶⁵ Tasić, Tasić 2003, 94–95.

⁶⁶ Anzidei et al. 2010, 343–347.

⁶⁷ Rowan, Ilan 2009, 251–253.

⁶⁸ Mazzorin et al. 1998, 90.

⁶⁹ Miličević 1988, 30.

⁷⁰ Miret i Mestre 2014, 159–174.

први пут на овој територији јављају комплекси са ритуалним јамама, односно већи број јама на једној локацији. У овом периоду, међутим, када се анализирају ритуални простори у Кокином Селу и Пелинцу, изгледа да обичај жртвовања у јамама постаје општи, униформисан ритуал у којем учествује већи број људи и то на посебно одабраним позицијама. Углавном су то узвишења која својим положајем доминирају ширим подручјем, од неколико километара (Пелинце) до неколико десетина километара (Кокино). Пошто је подлога у овом подручју стеновита, са веома танким слојем земље, све јаме су укопаване (усецане) у стеновито тло, а често су коришћени и подзиди због стрмог терена. Јаме на овим локалитетима броје се десетинама, а њихов садржај је мање-више сличан.⁷¹

Слични ритуални простори, бар када је реч о изгледу и броју јама као и о њиховој испуни, евидентирани су и у Бугарској. У Казанлаку, код Старе Загоре, ритуалне јаме су окружене ровом, а у јамама које потичу из раног бронзаног доба III откривени су цели судови и камење, затим делови огњишта и пећи, жрвњеви, тегови, пршљенци, камене алатке, животињске кости и др.⁷² Код Дрме је такође евидентиран кружни ров из раног бронзаног доба, у који су полагане групе целих судова и покриване каменом плочама. Унутар простора који је ограђен ровом откривено је више јама, испуњених керамиком, из истог периода.⁷³

На Криту се у светилиштима из ММШ периода формирају кружни простори од крупнијих речних облутака (персонификација јама), у које се депонују фигурине и судови, али се већ у наредном периоду око тих структура формирају архитектонске конструкције и олтари.⁷⁴ Занимљиво је да су вотивне зооморфне и антропоморфне фигурине које су откривене у јамама у Пелинцу и Кокину, регистроване и на другим сличним ритуалним просторима, као што је светилиште на планини Траисталос на Криту, где су дарови депоновани у процепе у стенама, као и на другим светилиштима на Криту.⁷⁵

У степама источне Европе задржава се као доминантан обичај жртвовања животиња, као што је случај са некрополама под тумулима у Синташти (зауралска степа, 20. век пре н. е.), где је констатован велики број жртвованих животиња (највише паса и коња), а на истој некрополи је откривена јама са лобањама коња, бикова и оваца.⁷⁶

У северној Европи су откривени депозити у јамама унутар кућа, из позног бронзаног доба, који

су садржавали керамику, секире, жрвњеве и животињске кости.⁷⁷

Што се тиче генералне слике о броју ритуалних јама из бронзаног доба у Европи, региструје се благ пораст у односу на претходни период, нарочито када је реч о јамама са остацима који указују на обичај либације.⁷⁸

* * *

Број ритуалних јама на Балкану, али и у Европи, знатно се увећава у гвоздено доба. Осим Ранутовца и Пањевачког рита, где су констатоване ритуалне јаме различитих типова (јама за либацију, јама са целом животињом и јама са мешовитим садржајем), на Мирочу, у источној Србији, евидентиран је ритуални простор са даровима (керамички судови, врхови стрела, фибуле, копче, ножеви, псалије) депонованим у процепима стена, ограђеним каменом конструкцијама. Према мишљењу истраживача, реч је о култном простору који се повезује са Трибалима, а датује се у време после 6. века пре н. е.⁷⁹

Ритуалних јама је на централном Балкану било и у млађе гвоздено доба,⁸⁰ односно у латенској култури, што потврђује да су и Келти упражњавали сличне ритуале, иако нису били аутохтони етнички елемент на овим просторима.

У Бугарској су ритуалне јаме из овог периода веома заступљене, нарочито на простору централне и источне Бугарске. Велики комплекс ритуалних јама евидентиран је у околини Свиленграда, где је забележен континуитет жртвовања у јамама од 9. до 3. века пре н. е.⁸¹

⁷¹ Ритуалне јаме, додуше у оквиру некропола из бронзаног доба, регистроване су на некрополи културе Жуто брдо на локалитету Пећине у Костолцу, где је евидентирано девет јама, већих димензија, са испуном у виду керамичких посуда, животињских костију и речних шкољки, које су покривене дебелом слојем запечене земље (Јапановић 1987, 124–129), као и на некрополи на Карабурми (Тодоровић 1977, 114).

⁷² Николов 2008, 23–32.

⁷³ Lihardis et al. 2001, 21–38.

⁷⁴ Nowicki 1994, 34.

⁷⁵ Faure 1963, 495, Fig. 3; Nowicki 1994, 34–35.

⁷⁶ Mallory 2006, 68, 293.

⁷⁷ Bradley 2005, 53–55.

⁷⁸ Miret i Mestre 2014, 168–170.

⁷⁹ Jevtić, Peković 2009, 208.

⁸⁰ Popović 2009, 250–251.

⁸¹ Nekhrizov, Tzvetkova 2012, 190, Fig. 1.

Јаме су испуњене керамиком, лепом, жрвњевима, пршљенцима, теговима, дакле веома сличним садржајем као и јаме из Ранутовца, а целе посуде у јамама аутори објашњавају упражњавањем обреда либације. И тамо су констатоване сахране целих животиња (пси и свиње), које аутори виде као медитерански обичај, док претпостављају да су ритуале обављали становници различитих социјалних структура и да су из тог разлога прилози у јамама различити.⁸²

Из приближно истог периода потичу комплекси јама из Копривлена (7–1. век пре н. е.) и Бургаса (7/6–4. век пре н. е.).⁸³ Облици јама варирају – од коничних и крушканих, до полулопастих. Осим керамике, лепа и гаражи, у јамама су регистровани и делови накита, новчићи, али и целе животиње (пас, коњ, свиња).⁸⁴ Јаме на комплексима код Свиленграда и Бургаса имају и људске остатке, што још није забележено у јамама на централном Балкану.⁸⁵ У јамама су, такође, констатоване извесне количине гаражи, а трагови ватре забележени су на зидовима јама или животињским костима, тако да се може претпоставити да је и ватра била важан део ритуала жртвовања.⁸⁶ Ритуалне јаме су откривене и у Миркову, Пољни, Тиносулу и на многим другим локацијама у Бугарској, а претежно се датују у млађу фазу старијег гвозденог доба и у млађе гвоздено доба.⁸⁷

Сличних јама има и у Румунији и Украјини,⁸⁸ мада су оне у већини третиране као гробови иако су људски остаци у њима малобројни.⁸⁹ И у Хрватској је код Топуског констатован култни простор кружног облика, са плитком јамом окруженом ниском оградом од набијене иловаче, у којој је нађено више од 350 фигурина од печене земље, с траговима горења. Најстарије фигурине из ове јаме, као што су реалистичке представе антропоморфне ноге и руке, потичу с краја 9. века пре н. е.⁹⁰

Иначе, у целој Европи се у гвоздено доба број ритуалних јама многоструко увећава, а нарочито су бројне јаме са остацима ритуалног славља.⁹¹

* * *

Овај преглед ритуалних јама на централном Балкану и у суседству, чији је циљ био да се презентују индикативне јаме, а не да се поброје све до сада евидентирани ритуалне јаме (јер би за то требало много више простора), ипак је указао на одређене моменте везане за овај обичај. Свакако најважнији

резултат ове анализе било би сазнање да се ритуалне јаме јављају готово од самих почетака човековог духовног живота,⁹² и да се континуирано користе скоро у свим крајевима света, од Кине до западне Европе и Блиског истока. Овај обичај није везан за одређени хронолошки период или специфичну праисторијску културу, као ни за одређен регион, већ искључиво за ниво духовне свести, односно за религијске идеје заједнице. Наиме, тих јама има и у раном средњем веку,⁹³ а у неким културама чак и много касније, све до новог века,⁹⁴ што потврђује ову претпоставку.

Показало се да су јаме могле да буду смештене како ван насеља, тако и у насељима (чак испод кућа), да су биле појединачне или у групама, али и да су у неким случајевима чиниле целе комплексе, са заштитном архитектуром у виду крова или заклона (Бубањ, Оходен). Површине које заузимају комплекси, затим димензије и облици јама, стратиграфија испуне, архитектура јама и многи други елементи знатно варирају, чак и у оквиру једног комплекса, па у овом тренутку није могуће, бар без

⁸² Nekhrizov, Tzvetkova 2012, 191–192.

⁸³ Vulcheva 2002, 103–123; Балабанов 1999, 62–76.

⁸⁴ Аутор сматра да ове јаме са целим животињама припадају старијем периоду јама, односно 7–5. веку пре н. е. (Vulcheva 2002, 112).

⁸⁵ Nekhrizov, Tzvetkova 2012, 193; Балабанов 1999, 69.

⁸⁶ Георгиева 1991, 4–5.

⁸⁷ Георгиева 1991, 4–5 и цитирана литература.

⁸⁸ Verzovan 2013, 309, Fig. 4–10; Георгиева 1991, нап. 47.

⁸⁹ Георгиева 1991, 5.

⁹⁰ Bakarić et al. 1991.

⁹¹ Miret i Mestre 2014, 159–170, Taula 8.4.

⁹² Можда је најстарији траг жртвовања, осим палеолитских гробова са окером и оруђем, који би се могли протумачити као прилози покојнику, односно зачетак древне религиозности, јама из мустеријенског периода откривена у Тунису, са покопаним животињским костима и са три хиљаде кремних алатки, изнад које се налазила гомила обрађених и необрађених облутака (Јанићијевић 1986, 38).

⁹³ Словени су у раном средњем веку имали жртвене јаме – у Прагу је нађена јама са шест говећих лобања и много животињских костију, а поред јама налазио се жртвени простор ограђен камењем. У Кијеву је нађена зделаста јама Перуновог жртвеног капишта (10. век) са много животињских костију (Јанићијевић 1986, 217).

⁹⁴ На Новој Гвинеји постоји церемонија свиња, посвећена плодности земље и умножавању свиња. Осим свиња, које су закопаване у повртњацима да би стигле до духова, издвајао се и део поврћа, а у Африци су чак доскоро постојале пијаче за продавање паса за жртвовање (Јанићијевић, 231–232, 252).

веома детаљне обимне анализе, уочити неке правилности за које би се са сигурношћу могло тврдити да су поуздане. Можда се једино издваја садржај испуне, односно избор предмета у јамама као мање-више поуздан заједнички чинилац. Наиме, према садржају испуне јама, праисторијске јама би се генерално могле поделити у две групе – на јама са типским даровима (целе животиње, само бронзани предмети, само керамика и сл.) и на јама са мешовитом испуном. И у јамама прве групе могуће је присуство и других предмета, али они су углавном малобројни у односу на типски дар, који доминира јамом. У ову групу спадају јама у којима се углавном налазе целе посуде, посуде са изливницима, посуде на стопи, левци и друге посуде које указују на либацију; затим „вотивне оставе“ са бронзаним или другим предметима; јама са целим или већим деловима животиња и сл.

Јама из друге групе су далеко бројније. Обично су се у испуни већине ових јама налазили керамика (фрагменти или цели судови), леп, жрвњеви, различите алатке и животињске кости, а често и фигурине, тегови, делови пећи, док се негде чак јављају и делови људских скелета. Избор животиња у јамама свих група је разнолик, али су ипак домаће животиње много заступљеније од дивљих, од којих су најчешће јелен и дивља свиња. Од жртвованих целих животиња из прве групе јама доминирају коњ и пас, а затим следи свиња.

Другим речима, у јамама из друге групе жртвовало се оно што је било саставни део домаћинства, од дела кућног зида и пода, или дела пећи, преко хране, до предмета за свакодневну употребу. Често су то само фрагменти предмета, што указује да је у одређеним околностима била довољна и сама жеља односно идеја о жртвовању,⁹⁵ наравно, уз одговарајући ритуал, а да су дарови зависили од много чега – економије заједнице или појединца, социјалне структуре заједнице, па чак и годишњег доба или других околности.⁹⁶ Зато се сматра да су у овим јамама жртвовани дарови за благостање домаћинства и да су то, можда, били редовни ритуали везани за одређене периоде у години.

Јама из прве групе су много ређе и, чини се, специфичније према садржају, па се претпоставља да су оне биле ванредне, односно да су ти ритуали извођени у посебним околностима. Постоје примери где су у јамама нађене и целе посуде, са неким керамичким формама које указују на либацију, али и многи други различити налази, као и примери при-

суства ватре, што указује на постојање јама са комплексним ритуалима (Бубањ).

И остаци горења односно ватре, па и цела огњишта (ватришта), евидентирани су унутар јама или око њих, углавном код оних из друге групе, а у неким случајевима и на самом дну јама. Ни у погледу присуства ватришта нема правила, јер је овај обичај забележен у многим регијама и готово у свим периодима праисторије (Бубањ, Пелинце, Калуђерово, Симеоновград, Сталијска махала, Свиленград, Бургас, Урук и др.).

Век коришћења ритуалних јама такође варира – неке су коришћене једнократно, а неке један век, па и цео миленијум,⁹⁷ што се односи углавном на јама из друге групе, јер се чини да су јама из прве групе већином једнократне.

Занимљиви су трагови пропратних ефеката ритуала који су забележени у неолитској јама у Тракији (Оходен) и на светилишту са депозитима у процесима стена (јамама) из бронзаног доба у Пелинцу. У Оходену је нађено семење бунике, које конзумацијом изазива халуцинације,⁹⁸ а у Пелинцу је регистрована посебна врста вулканске руде која горењем испушта густ дим, вероватно коришћен као снажан визуелни ефекат приликом извођења ритуала.

Иако се већина ових јама налазила ван насеља, ритуал, међутим, ни у ком случају није био одвојен од свакодневног живота, него је, чак напротив, био важан и неизбежан део живота у прошлости, о чему пишу и антички историографи.⁹⁹ О томе, најзад, сведоче и бројни комплекси жртвених јама у целој Европи, који су убедљиво најбројнији у гвоздено доба. Р. Бредли такође сматра да се ритуал одвијао у оквиру свакодневног живота и да није захтевао посебна места, чак ни посебне људе или одређен ниво материјалне културе,¹⁰⁰ с чим се у већој мери

⁹⁵ У прилог овој тези подсетимо на обичај да је, када се наиђе на неко свето место (рушевине цркве, запис, али и извор који важи као чудотворан, са даровима око њега) а нема се ништа при себи за даривање, довољно да се откине кончић са одеће и приложи од срца.

⁹⁶ Упоредити: Nekrizhov, Tzvetkova 2012, 191.

⁹⁷ Георгиева 1991, 5.

⁹⁸ Nikolov 2011, 98.

⁹⁹ Код многих античких писаца се ритуали жртвовања веома често помињу и то у најразличитијим догађајима (за уговор, мирене, пред рат, покојнику, да се умилостиве богови и подаре благостање и др.).

¹⁰⁰ Bradley 2005, 35.

слажемо. И он, такође, сматра, пошто налази из жртвених целина подразумевају предмете из свакодневног живота, да је ритуализација свакодневног живота настала још у време ловаца сакупљача, али је постала видљивија тек у неолиту.¹⁰¹ Он наводи да је у одређеним тренуцима у праисторији, у време декаденције материјалне културе опадао и интензитет ритуалних радњи. Као пример наводи *Pitted Ware* културу у северној Европи, у току које је у једном тренутку дошло до декаденције материјалне културе и појаве ловачко-сакупљачке привреде, што је изазвало знатно смањење броја ритуалних структура, који је, међутим, опет повећан у време културе бојних секира (*Battle Axe*).¹⁰²

Можда би овај пример са севера Европе могао објаснити недостатак ритуалних јама на централном Балкану у рано гвоздено доба, када се дешавају очите промене у материјалној култури аутохтоног становништва.¹⁰³ У овом периоду доминира канелована керамика, за коју многи аутори сматрају да потиче са севера, са обода Панонске равнице, и та доминација траје до приближно 9. века пре н. е., после чега, уз канеловане мотиве на керамици, почињу да доминирају урезани, односно жигосани орнаменти. Баш из тог периода, после 9. века, потиче највећи број ритуалних јама и то већином са територије централног Балкана, Баната и Тракије. Р. Георгијева преноси да је другачија ситуација забележена у Грчкој, где се ритуалне јаме јављају управо у време протогеометријског периода¹⁰⁴ (рано гвоздено доба на Балкану), што је још један доказ о томе да се у овом тренутку тешко могу пронаћи одређени обрасци, односно одређене правилности када је реч о овом обичају.

У Подунављу, међутим, откривени су многи депозити бронзаних предмета или делова предмета из позног бронзаног доба, али и раног гвозденог доба, који су још увек предмет расправа. Према неким ауторима, реч је о скривницама, насталим услед веома немирних и несигурних времена, која су проузроковала и пад великих цивилизација на југу, док други аутори износе мишљење да те оставе (бар неке од њих) имају ритуални карактер.¹⁰⁵

Обичај жртвовања у јамама задржао се веома дуго на централном Балкану, све до доминације Римљана на овим просторима, који уводе своје религије и обичаје, мада је идеја јама као жртвеног простора и даље неко време задржана, нарочито у неким античким култовима, о чему сведочи неколико касноантичких ритуалних јама откривених 2015. године у околини Владичиног Хана.

Ритуално депоновање у јама је више индивидуални религиозни чин или чин у оквиру мање социјалне организације (породице), и свакако не подразумева сложена социјална организација на неком вишем нивоу, какве су биле оне у западној Европи или егејској Грчкој.¹⁰⁶ Недостатак сложеније социјалне организације на централном Балкану може се најпре објаснити геоморфолошком ситуацијом – разубуђеношћу рељефа, или ореографском отвореношћу, нарочито према северу и југу – али и шароликим етнокултурном структуром становништва, која је, такође, у највећој мери условљена специфичним рељефом и географским положајем ове регије.

ЗАКЉУЧАК

У последње време, чини се, феномен јама са специјалним депозитом, односно ритуалних јама поново постаје актуелан, и то како у Европи, тако и на Балкану. На централном Балкану још увек нема литературе о овој теми, па је један од циљева овога рада управо то да се такво стање промени, те да се поново покрене интересовање за овај вид испољавања духовне културе праисторијског човека.

Јаме које су служиле у ритуалне сврхе није лако препознати на терену, а још је теже интерпретирати их, док је готово немогуће прецизно реконструисати радње које су обављане током ритуала. Многи аутори који се баве овим проблемом слажу се у томе да су контекст јама и предмета у јамама, као и избор и симболика дарова, затим стратиграфија јама и други обрасци – заправо оно што јаму чине специјалном, односно ритуалном – примећени код тих јама. Сличне јаме познате су из историјског периода, а њихови описи се могу пратити у античким писаним

¹⁰¹ Bradley 2005, 194–195.

¹⁰² Bradley 2005, 199.

¹⁰³ У Кокином Селу и у Пелинцу се континуитет жртвовања у јамама, који је трајао готово цело бронзано доба, прекида крајем позног бронзаног доба. Ни у Бугарској није уочен континуитет ритуалних јама који повезује бронзано и гвоздено доба.

¹⁰⁴ Георгиева 1991, 6.

¹⁰⁵ Васић 1998, 192–193.

¹⁰⁶ У западној Европи, ритуали су се углавном реализовали кроз мегалитске структуре, за које је била потребна сложена социјална организација, а та централизована хијерархија се, према Ходеру, и развијала кроз контролу ритуала који су окупљали друштво (Hoder 2005, 63).

изворима, и препознати на терену, са извесним разликама, уназад све до дубоке праисторије.

Јаме са централног Балкана (Србија и северна Македонија) које су презентоване у раду подударају се према многим карактеристикама са јамама евидентираним у окружењу, па и у Европи.

Примећено је, међутим, да ритуалне јаме из неолита нису честа појава на централном Балкану, за разлику од суседних регија, што је, претпоставља се, више резултат мањка пажње истраживача према овом феномену него реалног стања на терену.

Анализом карактеристика праисторијских ритуалних јама са централног Балкана, као и из суседства, уочено је да не постоји неки образац који је везан за одређен регион или период, нити за праисторијску културу, већ се практично сви типови и све варијанте јама могу срести од црноморског региона до западне и југоисточне Европе, и то у свим периодима праисторије, па чак и касније. Ипак, према основним карактеристикама садржаја испуњене јаме, а у немогућности да се оне прецизније групишу због њихове разноликости у сваком смислу, јаме су разврстане у две групе – јаме са одређеним, типским даровима (посуде; целе животиње; бронзани предмети и др.) и јаме са мешовитом садржином (најчешће су то керамика, леп, фигурине, жрвњеви, алатке и др.). Према садржају и дистрибуцији јама из прве групе, претпоставља се да су оне биле ванредне, везане за посебне околности. Јаме из друге групе, с друге стране, знатно су бројније и испуњене су мешовитим садржајем који подразумева предмете за свакодневну употребу, уобичајене за једно домаћинство, па се претпоставља да су оне служиле за редовну употребу (многе од њих су дуготрајне) и да су чак биле везане за одређене периоде у години, а биле су генерално посвећене благостању домаћинства, односно породице или друге мање социјалне заједнице.

Ритуале су, можда пратили и одређени визуелни или халуциногени ефекти (Оходен, Пелинце), а ватра је била веома чест елемент тих ритуала, гото-

во неизбежан код јама из друге групе. Већина јама је констатована ван насеља, нарочито када је реч о комплексима јама, али је овај ритуал био важан део живота праисторијских заједница, који није захтевао одређен ниво материјалне културе или виши ниво духовне свести.

Ритуалне јаме су се дуго задржале на Балкану, до појаве палеобалканских народа и формирања првих држава, када су те јаме, чини се, и најбројније. Ритуалне јаме су, тако, познате из друге половине првог миленијума старе ере на простору Дакије, у јужном Поморављу, које је, према изворима, било насељено Дарданцима, затим у Тракији, као и у Трибалској равници (средње Поморавље), коју су, како назив из античких извора и каже, насељавали Трибали. Ипак, према досадашњим налазима, обичај жртвовања у јамама је остао индивидуални чин или чин мање заједнице, и није захтевао сложенију друштвену организацију, која се у том периоду тек рађала на простору Балкана.

Ритуалне јаме, као један вид древне, примитивне религиозности, очито су се појавиле већ у палеолиту и одржале се у Европи током целе праисторије, упркос различитим природним и социјалним променама које су се збивале у том дугом периоду. Овај прастари обичај, дакле, не може се везати за неки одређени период, одређену културу или регију, већ је искључиво зависио од стања, односно нивоа духовне свести појединца, односно заједнице. Та религијска идеја је почела да се мења током римске доминације, да би коначно нестала у време хришћанства.

Надамо се да је овај рад, осим што је презентовао неколико примера ритуалних јама са централног Балкана из различитих периода праисторије, указао такође на то да је убудуће неопходно посветити више пажње овом феномену, који је на овом простору очито много учесталији него што се до сада сматрало, јер је духовни живот праисторијских заједница веома важан сегмент прошлости и извор многих информација значајних за проучавање живота наших предака.¹⁰⁷

¹⁰⁷ На самом крају, искористио бих прилику да захвалим проф. др Милану Вукомановићу на сугестијама и саветима приликом писања овог рада.

ИЗВОРИ:

- Херодот** *Историја*, Дерета, Београд 2009.
- Hesiod** *Homerove himne*, Veselin Masleša, Sarajevo 1975.
- Homer** *The Odyssey*, transl. S. Butler, 1999,
http://manybooks.net/, приступљено 10. 1. 2015.
- Ovidije** *Metamorfoze*, preveo i komentarisao T. Maretić,
eLektire.skole.hr, www.jdp.rs/predstave/metamorfoze/
pristupljeno 6. 12. 2014.
- Светло писмо Старога и Новога завјеша** прев. Ђ. Даничић, В. С. Караџић,
Издање Британског и иностраног библијског
друштва, Београд 1952.

БИБЛИОГРАФИЈА:

- Anzidei et al. 2010** – A. P. Anzidei, B. Barbaro, G. Carboni, A. Castagna, A. Celant, R. Egidi, S. Favorito, M. Malvone, D. Spadoni, Geomorphological and environmental transformations during the recent Prehistory: a reconstruction of the landscape and the peopling of the territory southeast of Rome, *The Colli Albani Volcano*, Funicello, R., Giordano, G. (eds.), IAVCEI, 339–356.
- Bakarić 1991** – L. Bakarić, N. Hölbl, L. Čučković, *Idoli*, katalog izlozbe, Arheološki muzej, Zagreb.
- Балабанов 1999** – П. Балабанов, Тракийски ритуални ями край с. Дебелт, Бургаска област, *Археология* 3–4, 1999, София, 62–76.
- Bălăşescu 2009** – A. Bălăşescu, Ritual depositions of *Sus domesticus* from Poduri – Dealul Ghindaru (Cucuteni culture, Bacău County, Romania), *Annales d'Université „Valahia“ Târgovişte, Section d'Archéologie et d'Histoire*, Tome XI, nr. 1, 69–78.
- Ballosi Restelli 2012** – F. Ballosi Restelli, Eating at Home and Dining Out? Commensalities in the Neolithic and Late Chalcolithic in the Near East, *eTopoi Journal for Ancient Studies*, Special Volume 2 (2012), 75–95.
- Berzovan 2013** – A. Berzovan, Considerații privind grupurile rituale Dacice de la unip – „Dealul Cetățuica“, comuna Sacoșu Turcesc, Jud. Timiș (sec. I î.Hr.– sec. I d.Hr.), *Arhevest* I, Szeged, 309–341.
- Bradley 2005** – R. Bradley, *Ritual and domestic life in Prehistoric Europe*, Routledge, London and New York.
- Bulatović 2014** – A. Bulatović, New Finds as a contribution to the study of the Early Bronze Age in the southern part of the Central Balkans, *Старинар н. с.* LXIV, Belgrade, 57–75.
- Bulatović, Bulatović, Marković 2014** – J. Bulatović, A. Bulatović, N. Marković, Paleopathological changes in an early iron age horse skeleton from the Central Balkans (Serbia), *International Journal of Paleopathology*, Volume 7, December 2014, 76–82.
- Clothey 1990** – F. W. Clothey, *Enciklopedija živih religija*, Nolit, Beograd.
- Elijade 1991** – M. Elijade, *Istorija verovanja i religijskih ideja*, tom I, Prosveta, Beograd.
- Faure 1963** – P. Faure, Cultes de sommets et cultes de cavernes en Crete, *Bulletin de correspondance hellénique*, 87, 493–508.
- Гарашанин, Ђурић 1983** – М. Гарашанин, Н. Ђурић, *Бубањ и Велика хумска чука*, Народни музеј, Ниш.
- Георгиева 1991** – Р. Георгиева, Обредни ями в Тракия (края на II–I хил. пр. н. е.), *Археология* 1, 1991, София, 1–11.
- Hodder, Hutson 2003** – I. Hodder, S. Hutson, *Reading the past*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hodder 2005** – I. Hodder, *Theory and practice in Archaeology*, Taylor&Francis e-Library.
- Јацановић 1987** – Д. Јацановић, Прилог тумачењу религијско-култних појава у дубовачко-жутобрдској култури, *Гласник САД* 4, 124–129.
- James 1917** – E. O. James, *Primitive ritual and belief*, Methuen&Co.Ltd, London.
- James 1958** – E. O. James, *Myth and ritual in the ancient Near East*, Frederick A. Praeger, New York.
- James 1990** – E. O. James, *Uporedna religija*, Korist i razonoda, Beograd.

Janićijević 1986 – J. Janićijević, *U znaku Moloha*, Vajat, Beograd.

Koutrafouris 2008 – V. G. Koutrafouris, *Ritual in Prehistory; Definition and Identification. Religious Insight in Early Prehistoric Cyprus*. Необјављена докторска дисертација одбрањена на School of History, Classics, and Archaeology, University of Edinburgh.

Lazarovisi, Lazarovisi 2003 – G. Lazarovisi, M. Lazarovisi, *The Neo-Eneolithic architecture in Banat, Transylvania and Moldavia, Recent Research in the Prehistory of the Balkans*, Ed. D. V. Grammenos, Thessaloniki, 369–486.

Lihardis et al. 2001 – Я. Lihardis, A. Fol, L. Getov, F. Bertemes, R. Eht, R. Katinčarov, I. Iliev, *Исследования в микрорегиона на с. Драма (1983–1993), Обобщение на основните резултати на Българско-германските разкопки от 1983. до 1999. г.*, 21–38, Софија.

Lič 1982 – E. Lič, *Klod Levi-Stros*, Prosveta, Beograd.

Luca et al. 2013 – S. A. Luca, F. Martis, A. Tudorie, A. Luca, *The ritual consecration of the first Neolithic colonization from Romania, The pits sanctuary from Christian I, Sibiu County part I. The Foundation, Brukenthal. Acta Musei*, VIII. 1, Sibiu, 11–27.

Mallory 2006 – J. P. Mallory, *Indoeuropjani*, Školska knjiga, Zagreb.

Mazzorin et al. 1998 – J. Mazzorin, A. Riedel, A. Tagliacozzo, *Horse remains in Italy from the Eneolithic to the Roman period, Proceedings of the XIII Congress of International Union of Prehistoric and Protohistoric Sciences*, A.B.A.C.O. Edizioni, 87–92.

Merlini, Lazarovici 2008 – M. Merlini, G. Lazarovici, *Settling discovery circumstances, dating and utilization of the Tartaria tablets, The Carpatian Basin and its Role in the Neolithisation of the Balkan Peninsula*, S. A. Luca (ed.), Sibiu, 111–195.

Микулчић, Јовановић 1968 – И. Микулчић, М. Јовановић, *Хеленистички орпидум из Кршевице код Врања, Врањски гласник IV*, Врање, 355–375.

Miličević 1988 – M. Miličević, *Religija vučedolske kulture, Vučedol, treće tisućljeće p. n. e.*, ur. A. Durman, MGC, Zagreb, 30–31.

Miret i Mestre 2014 – J. Miret i Mestre, *Fosses, sitges i altres coses, catàleg d'estructures prehistòriques d'Europa*. http://www.academia.edu/7172876/Fosses_sitges_i_altres_coses. Приступљено 4. 1. 2015.

Mitrevski 2003 – D. Mitrevski, *Prehistory in Republic of Macedonia – F.Y.R.O.M., Recent research in the Prehistory of the Balkans*, Ed. D. V. Grammenos, Thessaloniki, 13–72.

Nekhrizov, Tzvetkova 2012 – G. Nekhrizov, J. Tzvetkova, *Ritual pit complexes in Iron age Thrace: the case study of Svilengrad, Anatolian Iron Ages 7, The Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Edirne, 19–24 April 2010, Ancient Near Eastern Studies Supplement Series, 39, Edirne*, 177–209.

Николић, Ђуричић 1997 – Д. Николић, С. Ђуричић, *Резултати сондажног истраживања енеолитског насеља Белигово, Гласник САД 13*, 79–88.

Николов 2008 – В. Николов, *Светилиште от ранната бронзова епоха на тел Казанлук, Археологија, год. XLIX, кн. 1–4*, 23–33, Софија.

Nikolov 2011 – V. Nikolov, *A Reinterpretation of Neolithic Complexes with Dug-out Features: Pit Sanctuaries, Studia Praehistorica 14*, 91–119.

Nowicki 1994 – K. Nowicki, *Some Remarks on the Pre- and Protopalatial Peak Sanctuaries in Crete, Aegean Archaeology I*, 31–48, Warsaw.

Чажкановић 1973 – В. Чажкановић, *Мити и религија у Срба*, приредио В. Ђурић, Српска књижевна задруга, Београд.

Popović 2009 – R. Popović, *Scordisci on the Fringes of the Hellenistic World*. In: Tiefengraber, G., Kavur, B., Gaspari, A. (eds.), *Keltske studije II. Studies in Celtic Archaeology. Papers in honour of Mitja Guštin*, Edition Monque Mergoil, Montagnac, 247–258.

Raduncheva 2008 – A. Raduncheva, *Prehistoric Rock sanctuaries in the Eastern Rhodopes and some other Mountain Regions in Bulgaria, Geoarchaeology and Archaeomineralogy*, Kostov, R. I., Gaydarska, B. and Gurova, M. (eds.), Sofia, 180–184.

Rowan, Ian 2007 – Y. M. Rowan, D. Ian, *The meaning of ritual diversity in the Chalcolithic of the southern Levant, Cult in Context*, eds. D. A. Barrowclough, C. Malone, Oxbow Books, 249–256.

Shaw, Jameson 1999 – I. Shaw, R. Jameson (eds.), *A Dictionary of Archaeology*, Blackwell Publishers Ltd, Oxford.

Срејовић 1998 – Д. Срејовић, *Винча у млађе камено доба. Уметност и религија, Оледи о древној уметности*, приредио В. Јовић, Српска књижевна задруга, Београд, 203–225.

Станковски 2002 – Ј. Станковски, *Татикев Камен – мегалитска опсерваторија и светилиште, Музејски гласник 7–9*, Куманово, 29–48.

Stankovski 2007 – J. Stankovski, *The Peak sanctuary Tatičev kamen at the village of Kokino and two of its cults, Thracia XVII*, Sofia, 259–268.

Станковски, Трајковска 2007 – Ј. Станковски, Л. Трајковска, *Кокино, тврдина на сонцето*, каталог изложбе, НУ Музеј Куманово.

Стојић 1998 – М. Стојић, Култни објекат на локалитету Пањевачки рит у Јагодини, *Уздарје Драгославу Срејовићу*, ур. М. Лазић, Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 316–322.

Стојић 2004 – М. Стојић, *Пањевачки рит*, Београд.

Tasić 1958 – N. Tasić, Žitkovac i neki problemi relativnog hronološkog odnosa neolitskih i eneolitskih naselja na Kosovu i u dolini Ibra, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* III, Priština, 11–49.

Tasić, Tasić 2003 – N. N. Tasić, N. Tasić, Serbian Prehistoric Archaeology in the 1990s, *Recent Research in the Prehistory of the Balkans*, Ed. D. V. Grammenos, Thessaloniki, 73–128.

Todorović 1977 – J. Todorović, *Praistorijska Karaburta II*, Muzej grada Beograda, Beograd.

Трипковић 2007 – Б. Трипковић, *Домаћинство и простор у касном неолиту, винчанско насеље на Бањици*, Српско археолошко друштво, Београд.

Васић 1998 – П. Васић, Праисторијске оставе у делу Драгослава Срејовића, *Раг Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централној Балкана*, ур. Н. Тасић, Крагујевац, 189–193.

Vulcheva 2002 – D. Vulcheva, The Pit Sanctuary, *Koprivlen I*, Bozkova, A., Delev, P. (eds.), Archaeological Institute, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, 103–123.

Шљивар, Јапановић 1998 – Д. Шљивар, Д. Јапановић, Велико Лаоле, Беловоде – истраживања у 1997, *Гласник САД* 14, Београд, 73–78.

Summary: ALEKSANDAR P. BULATOVIĆ, Institute of Archaeology, Belgrade

THE PHENOMENON OF PREHISTORIC RITUAL PITS – Several examples from the central Balkans

Key words. – Ritual pits, prehistory, central Balkans, sacrifice, primeval custom.

In recent years, the phenomenon of pits with special deposits, i.e. ritual pits, seems to have, once again, attracted attention both in Europe and in the Balkans. In the central Balkans, scientific literature related to this topic is still deficient, hence one of the objectives of this paper is to change the current state and rekindle interest in the study of this form of manifestation of the spiritual culture of prehistoric man.

It appears that one of the oldest reasons for sacrificial offerings is primal, instinctive fear. The fear of the transience of life or of death compelled our ancient ancestors to make some sort of “agreement” with the surrounding forces, bestowing particular sacrifices onto them. Sacrifice represents one of the rituals of prehistoric communities which could have been performed in a number of ways and in different circumstances. One of these are offerings placed in pits, in the form of specific objects, food, drink or living beings sacrificed to higher powers and accompanied by certain symbolic actions, for the purpose of gaining their favour or help.

When interpreting pits, what should further be considered is that the fundamental difference between a discarded object and an object used for a ritual purpose lies in the fact that the object of ritual character is still meaningful to man, performing a symbolic function, unlike the former, whose role is lost after being disposed of. A ritual object, an item or a living being sacrificed in a pit, is no longer of common, worldly significance (food, drink, tools, etc.), but rather possesses a symbolic, sacral meaning, intended for higher powers, to propitiate and appease them, that is to create some form of the oldest religious communication.

Not only is it difficult to identify the pits used for ritual purposes in the course of fieldwork, but it is even more challenging to interpret them and practically impossible to accurately reconstruct the actions performed during the rituals. Many authors who concern themselves with this topic concur that the context of a pit and the objects within it, the choice of offerings and their symbolism, along with the pit’s stratigraphy and other patterns observed in it, are in fact the features that make it distinct, i.e. ritual. Similar pits are known throughout history and their descriptions can be found in ancient written sources, as well as identified in the field, with certain differences, stretching back all the way into deep prehistory.

This paper presents several newly discovered ritual pits in the central Balkans from the Eneolithic, Bronze and Iron Age, and additionally mentions some of the previously published pits from the area and its near and more distant surroundings.

In the course of recent investigations conducted at the site of Bubanj, two ritual pits were recorded in the Early Eneolithic horizon of the Bubanj-Hum I culture. Next to the first, shallower (up to 0.2 m), oval shaped pit, of around 2.5 m long and 1.7 m wide, an oven was noted, while the pit was filled with whole

vessels, parts of grindstones, chipped and polished stone tools, baked clay, animal bones, etc. (Figs. 1, 2; Pl. I). Two smaller hollows were noted in the northern part of the pit, while several postholes, which might have supported some kind of roof or shelter construction, were detected somewhat deeper in the subsoil, around the oven and the pit. Below this pit, a smaller one was noted, around 0.7 m deep and with a base diameter of about 1.2 m, filled with yellow, sandy, refined soil. The bottom of the pit was dug to the level of the subsoil and levelled.

The second ritual pit from Bubanj was considerably deeper (around 1.5 m) and approximately 1.7 m in diameter, with baked walls and filled with red ashy soil. It contained fragmented or whole vessels, chipped stone tools, a part of an altar, an air nozzle (*tuyères*), a polished stone axe, tools made of horn, a fragment of a grindstone, pebbles, house daub and animal bones (Fig. 3; Pl. II). Part of the inventory had been burnt, particularly in the lower section of the pit.

This paper also mentions the Late Eneolithic pit from Vinča, containing eight whole vessels in an inverted position (Fig. 4; Pl. III), as well as the Bronze Age complexes from Kokino Selo and Pelince, in northern Macedonia (Figs. 5, 6), comprising several dozen pits, commonly with a broken stone construction, in which whole vessels, along with tools made from chipped and polished stone, baked clay or bone and large amounts of daub were discovered.

In the Iron Age, the number of ritual pits significantly increased in all of Europe and, from this period, two pits from the area surrounding Vranje are presented – one with mixed contents (the skulls, without the lower jaw, of at least six male wild boars, as well as the skulls, lower jaws, right pelvic bones and shoulder blades of at least six deer, along with parts of grindstones, pottery and daub fragments and a chipped stone tool) and the other with a complete skeleton of a young female horse, a baked clay weight and chipped stone flaking debris (Figs. 7, 8; Pl. IV).¹ The pits were dated, by means of conventional C14 dating, to the period from the mid-6th to the mid-4th century BC.²

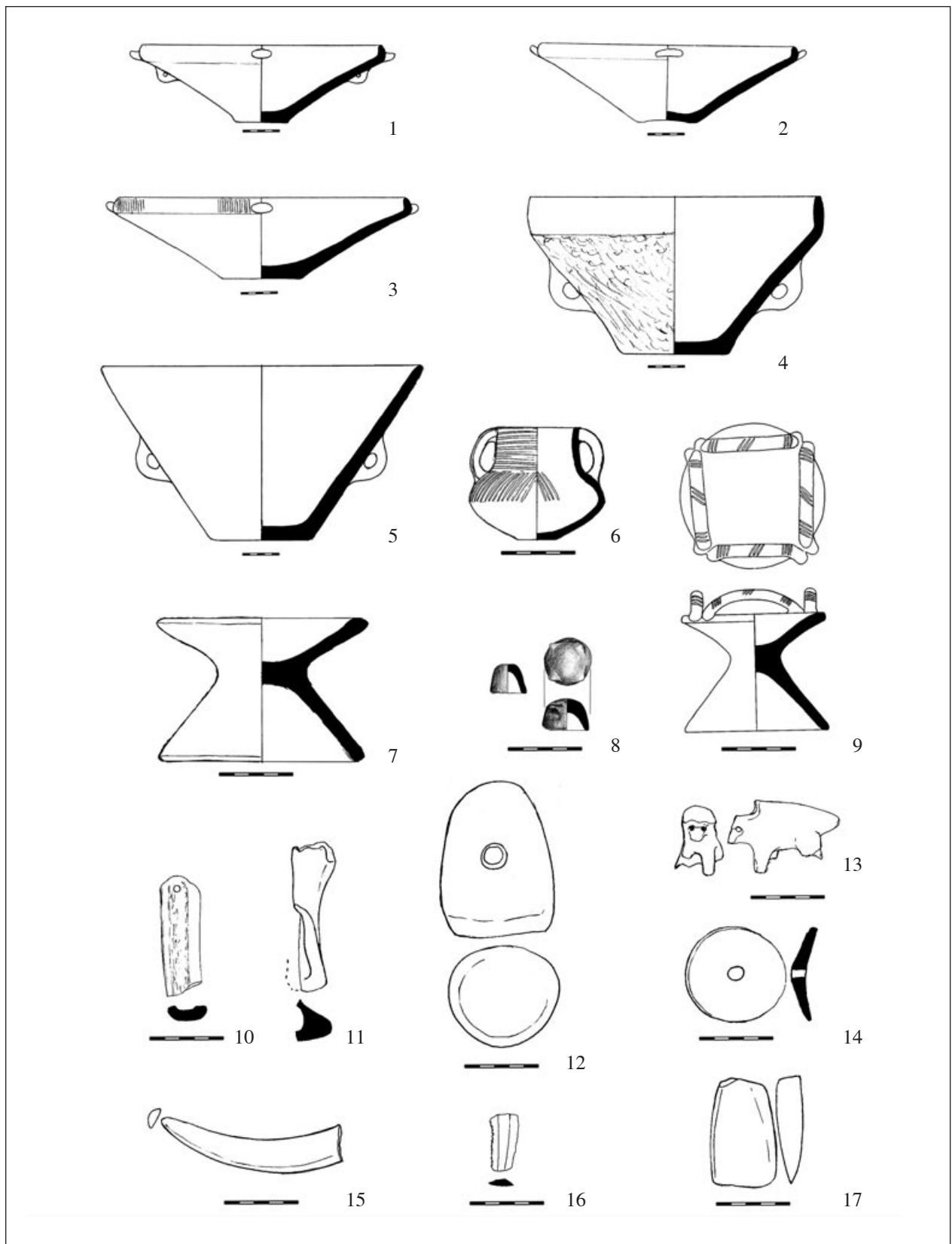
By comparing and analysing a large number of pits from the central Balkans and the neighbouring areas, it was observed that ritual pits, as a form of an ancient, primitive religiosity, had already emerged in the Palaeolithic and endured in Europe throughout the entire prehistory, despite various natural and

¹ For further details regarding the pit with the horse see: Bulatović, Bulatović and Marković 2014, 76–82.

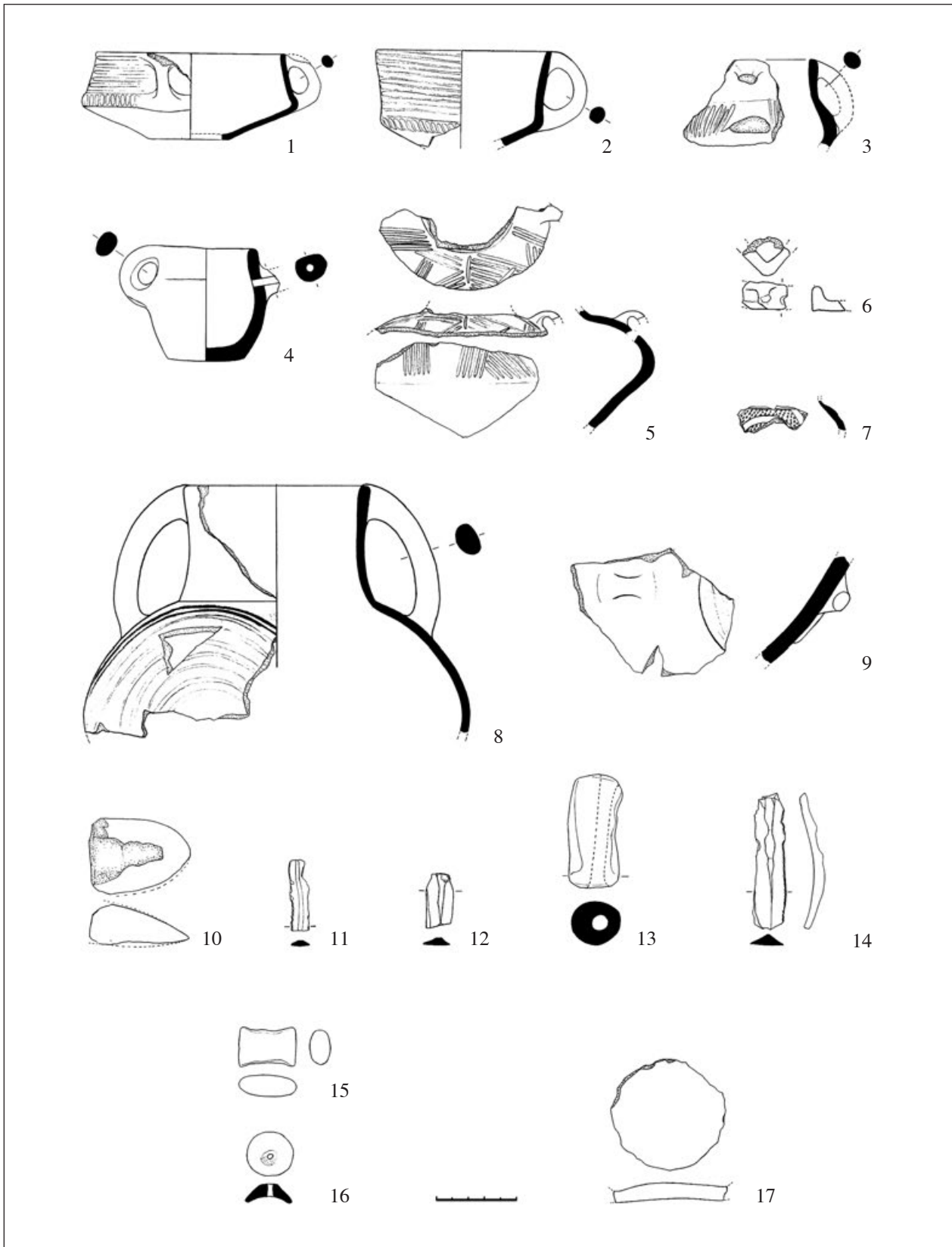
² The analysis was performed by The Conventional Radiocarbon Dating Laboratory in Kiev.

social changes that occurred during this extended period. The pits proved to have been located both outside inhabited areas, as well as in settlements (even under houses), either individually or clustered, and in some cases also constituting entire complexes, with protective architecture in the form of a roof or a shelter (Bubanj, Ohoden). The surface areas occupied by the complexes, along with the dimensions and shapes of the pits, the stratigraphy of their contents, their architecture and many other elements vary considerably, even within a single complex. It is for this

reason that it is not possible, at this moment in time, at least without very detailed and comprehensive analysis, to discern some regularities or patterns which could, with any certainty, be considered reliable. This primeval custom, therefore, cannot be linked to any particular period, culture or region, but was entirely dependent on the state or level of the spiritual consciousness of an individual or a community. This religious idea started to decline during the Roman domination and vanished entirely at the time of Christianity.

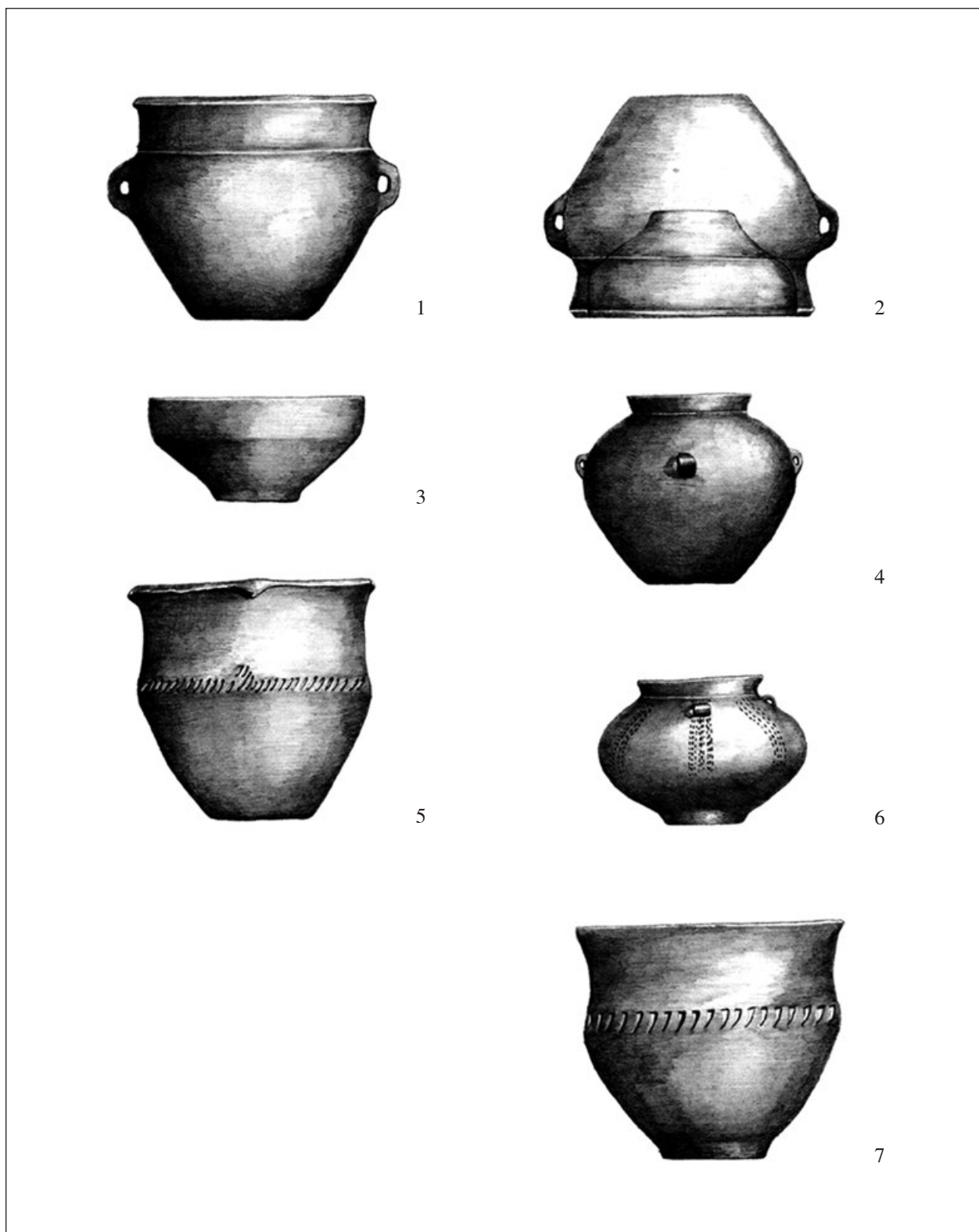

Табла I – Ново Село, локалитет Бубањ, налази из ритуалне јама (објекти 25 и 27), старији енеолит
 Plate I – Novo Selo, Bujanj site, finds from the ritual pit (features 25 and 27), Early Eneolithic

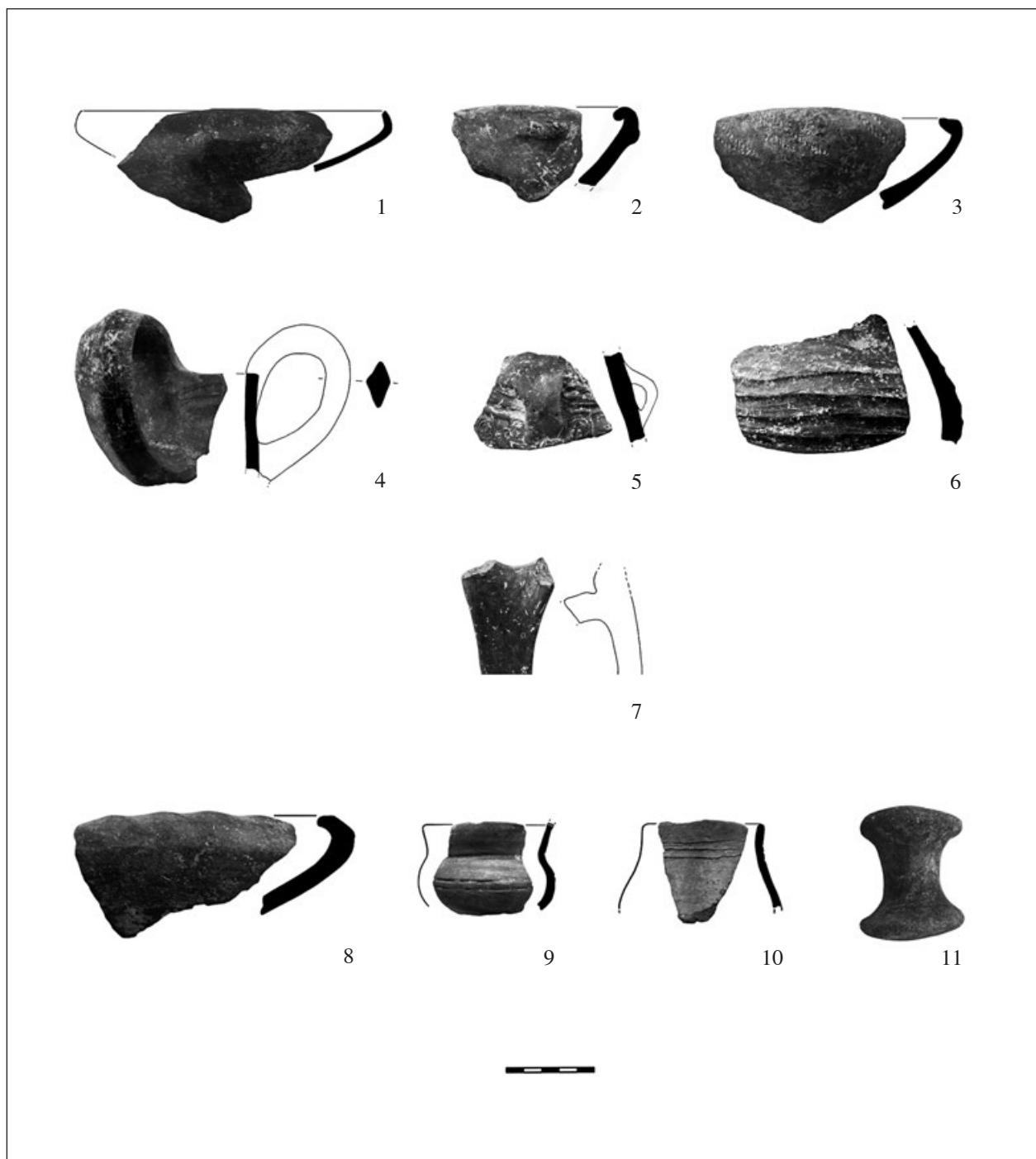
Табла II – Ново Село, локалитет Бубањ, налази из ритуалне јама (објект 69), старији енеолит

Plate II – Novo Selo, Bujanj site, finds from the ritual pit (feature 69), Early Eneolithic

Табла III – Винча, посуде из ритуалне јаме, позни енеолит, према: Тасић, Тасић 2003.

Plate III – Vinča, vessels from the ritual pit, Late Eneolithic, based on Tasić and Tasić 2003.

Табла IV – 1–7. Ранутовац, локалитет Меаниште, налази из ритуалне јама (објект 26), гвоздено доба;
8–11. Ранутовац, локалитет Меаниште, налази из ритуалне јама (објект 41), гвоздено доба

Plate IV – 1–7. Ranutovac, Meanište site, finds from the ritual pit (feature 26), Iron Age;
8–11. Ranutovac, Meanište site, finds from the ritual pit (feature 41), Iron Age